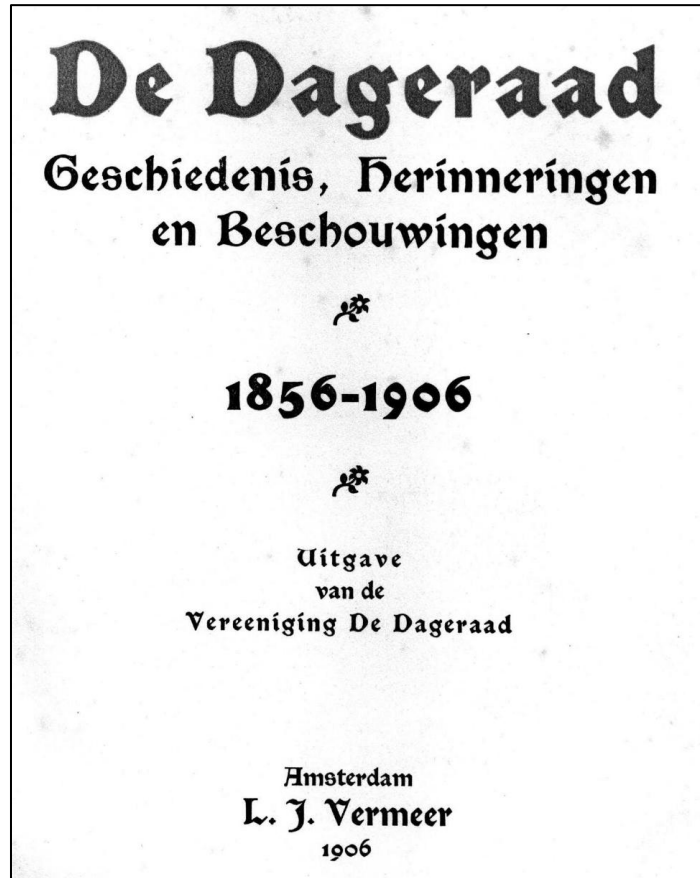

De eerste vijftig jaar

Toelichting

In 1906, ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan, liet de vereniging De Dageraad dit boek het licht zien:

Het eerste deel van dit boek is een geschiedenis van de eerste vijftig jaar van de vereniging, geschreven door **Adrien Henri Gerhard**, de toenmalige redacteur van het tijdschrift *De Vrije Gedachte*, tevens een van de redacteurs van het boek.

De tekst is in 2025 gedigitaliseerd en van aanvullende noten voorzien door René van Elst.

Opmerkingen hierbij:

- De spelling en foutjes van het origineel zijn behouden.
- Waar s p a t i ë r i n g was toegepast om nadruk op woorden te leggen, is die vervangen door **vet**.
- De paginanummers, vermeld tussen rechte haken, staan in het origineel onderaan de pagina's.

De Vereeniging de Dageraad

1856—1906

Inleiding

Mij werd verzocht “de geschiedenis van De Dageraad d. i. van de Nederlandsche Vrijdenkersbeweging te schrijven”. Zóó luidt het in de mededeelingen.

De belangstellende lezer heeft natuurlijk begrepen dat aan het te verwachten product een bescheidener titel zou passen; voor een werkelijke geschiedenis ware langere voorbereiding en meer tijd voor den schrijver en meer ruimte in dit gedenkboek noodig geweest. In dit artikel wordt dus slechts eenig bijeengegaard materiaal voor een, wie weet, later te schrijven geschiedenis aangeboden.

Er ligt een heel eigene bekoring in het pogen om dit stukje historie in het licht te zetten. Eenige jaren geleden verscheen er een lijvig werk van 2 deelen: “Een halve Eeuw 1848—1898”, waarin de geleerdsten onder hen, die officieel als mannen van wetenschap waren geëtiketteerd, schreven over de geschiedenis der laatste eeuwheft. Het bevat o. a. hoofdstukken over De Geestelijke Wetenschappen, De Kerkgenootschappen, De Geestelijke Stroomingen, De arbeidersbeweging, alle van de hand van pro-[1]

fessoren of doktoren. Met geen enkel woord wordt daarin gewag gemaakt van de Vrijdenkersbeweging; in het hoofdstuk “Arbeidersbeweging” wordt op één plaats het woord “dageraadsmannen” genoemd, zonder dat iemand, ook de schrijver niet, begrijpen kan, hoe 't daar eigenlijk is verzeild geraakt. In het register vindt ge geen enkelen naam op het gebied der Vrije Gedachte: Multatuli wordt genoemd als letterkundige of als indirect zedenbederver en Junghuhn wordt alleen in de herinnering gehouden als een verdienstelijk ambtenaar bij de eerste groote gouvernementeele kina-aanplantingen.

In het hoofdstuk over de kerkgenootschappen ruimt prof. Rogge een plaatsje in voor de allerkleinste secte, doch over de toenemende duizendtallen secte-loozen zwijgt hij als 't graf. Aan het slot deze schoone illustratie van officieele wijsheid:

“De terugblik op het godsdienstig leven in de afgelopen jaren zou niet volledig zijn, indien wij ten slotte niet gewaagden van den steeds toenemenden ijver om in de maatschappij gebreken te herstellen, nooden te

lenigen, misdeelden en verwaarloosden tegemoet te komen, gevallen terecht te brengen, kortom het werk der liefde te vervullen. Want dat de godsdienst niet vreemd is aan de sociale beweging van onzen tijd, behoeft geen betoog. Het mag niet uit het oog worden verloren, dat door de verschillende kerkgenootschappen de zucht is gewekt, die het meer ontwikkeld en bevoorrecht deel van ons volk bezielt, om op allerlei wijzen het geluk en het welzijn van allen te bevorderen, terwijl zij het voorbeeld bleven geven door op hun terrein en met de middelen, die hun ten dienste staan voortdurend te werken...” Na een opsomming van al wat er aan filantropie gebeurt eindigt de professorale historicus: “Het godsdienstig karakter van ons volk heeft in het afgelopen tijdperk zich dus niet verloochend.”

Dat de groote sociale beweging tot maatschappelijke hervormingen ter erkenning van ieders recht op een ten minste dragelijk levensbestaan, dat het groeiend inzicht van sociale **plichten**,

[2]

dat dit alles zich ontwikkelde vaak zelfs tegen de Kerk in, dat deze eindelijk, meegesleurd op dien weg van maatschappelijken groei, uit zucht tot zelfbehoud gedwongen werd ook wat aan sociale liefdadigheid te doen — het ligt niet op den weg van den officieelen geschiedschrijver dit in 't licht te stellen, noch mag men zelfs van hem eischen, dat hij de kern der dingen tracht' te vinden.

Doch ook in de eerste geschiedenisbeschrijving der arbeidersbeweging : “De Dageraad der Volksbevrijding” van W. H. Vliegen, mist men alles wat op eenig verband der beide bewegingen zou kunnen wijzen, niettegenstaande van der Goes bijvoorbeeld schrijft (“Het Volk”, 1 Augustus 1906): “Tot het socialisme (als levensbeschouwing) behoort ongetwijfeld de godsdienstloosheid.”

Ik verzamel dus materiaal voor een historie, die volgens knappe mannen van allerlei richting eigenlijk niet de moeite waard is, een zaak rakende van hoegenaamd geen belang voor het begripen der algemeene geschiedenis des lands.

Toch was er tal van jaren door geen naam zóó gehaat als die van “Dageraad”; nóg is het hevigste scheldwoord, dat een goed clericaal blad voor al wat maar links is weet te bedenken: “godloochenaar”, samenvatting van alle menschelijke ondeugden; nóg hangt er om den 50 jaar lang gesmaden naam een mystiek waas van iets zóó onhebbelijks, dat wie er niet voor terugtreedt slechts zijn eer van fatsoenlijk man en stevig denker er mee schijnt te grabbelen te gooien, inzonderheid op politiek gebied.

Daar ligt in dat alles een tegenspraak, die aan het napluizen dezer historie beking geeft. Als geschiedenis beteekent, niet de opsomming van in 't oog springende en deswegen belangrijk schijnende feiten, maar het beeld van de ontwikkeling en den groei der dingen, dan herinnert de natuur er waarschuwend aan, dat die ontwikkeling reeds lang is begonnen vóór men ze begint waar te nemen, en dat de voedingsbronnen vaak voor het grootste deel verborgen zijn.

[3]

Doch om zóó geschiedenis te schrijven is slechts weinigen gegeven en dien weinigen is het nog slechts mogelijk, als vele anderen materiaal hebben bijeengeploeterd, waarin het genie later den rooden draad vindt. Natuurlijk is uit elk geordend materiaal de verzamelaar wel te herkennen, al verbeeldt hij zich nog zoo onbevooroordeeld te zijn. Een goed lezer zij daarom voor elken historicus op zijn hoede; schrijver dezes zal beproeven het zoo min bont mogelijk te maken.

I.

De Nederlanders zijn altijd een theologiseerend volk geweest, maar in het midden der vorige eeuw zwol die neiging tot een ziedenden hartstocht aan. De hevige zij 't ook kortdurende onlusten der Separatisten (afgescheidenen) in 1837 als gevolg der gereglementeerde kerkelijke centrale organisatie bij Kon. Besluit van 1816, het nooit uitgevoerde maar zooveel kwaad bloed zettende Concordaat van 1827, de allocutie van den Paus en de daaruit geboren Aprilbeweging van 1853, het Réveil of de opleving van het steilste Calvinisme in de Hervormde Kerk, daartegenover 't opkomend Modernisme, parallel van het staatkundig liberalisme, met zijn Groningsche School (1842) en de daarop volgende Leidsche en Utrechtsche School, alles culmineerende in den verwoeden Schoolstrijd, die de Onderwijswet van 1857 voorafging, waren even zoovele blijken van een ontzettend intens twistleven op kerkelijk gebied. Van vrijgeesterij was zoo goed als geen sprake. Heel schuchter dook hier en daar een geest op, die zich tegen alle geloof verzette, als een v. d. Voo bijvoorbeeld in Rotterdam. Goede, door en door vrome calvinisten verafschuwden de neutrale “godsdienstlooze” school, niettegenstaande er niemand in den lande was, die niet begeerde, dat er op die school geleerd zou worden van den Algoeden God, van den Godmensch Jezus, kortom van een echt “Christendom boven geloofsverdeeldheid”. Het ergste, waartoe de school dan ook vervallen kon in de opgeschrikte verbeelding der “Groenianen”, was, dat

[4]

zij geheel in handen zou vallen van Joden. Voltairianen en soortgelijk gebroed had men over de grenzen, in Nederland dacht niemand er aan. Toch was 't wel te vermoeden, dat de geest der Encyclopedisten, van Voltaire en Rousseau niet zonder **éénigen** invloed kon gebleven zijn in ons vaderland, terwijl de kracht der Openbaring des Geloofs al lang niet meer onaangevochten was gebleven. Kritiek op den bijbel en geloofsartikelen is echter een gevaarlijke zaak met verreikende consequenties. Wie eenmaal dien weg is betreden loopt gevaar al verder te komen, en duizenden mogen willekeurig ergens blijven stilstaan, enkelen eindigen met alle kerkgeloof te verzaken. Een der oudste blijken daarvan was de stichting der onafhankelijke Vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux (mede ook om den uit de Hoofdloge uitgesloten Joden een wijkplaats te verleenen). Zij begon in 1851 onder Dr. Polak, doch tot eenigen verstrekkenden invloed kwam deze loge niet.

Daar verscheen in 1854 een boek, dat een voor dien tijd snellen en verbazenden opgang maakte: "Licht en Schaduwbeelden," welks schrijver eerst na diens dood in 1864 bekend werd: Dr. Fr. Junghuhn, een buitengewoon geëerd natuurkundige, die in de wetenschappelijke wereld den eernaam droeg van den Humboldt van Java.

Dit boek bevat in allegorischen vorm de uiteenzetting van de voornaamste levens- en wereldbeschouwingen met een geweldig scherpe critiek op de Christelijke leer in 't bijzonder, op alle secteleer in het algemeen. Vier broers, Nacht, Dag, Morgenrood en Avondrood, reizen op Java, houden gesprekken met elkander, waarin ieder der broeders een eigen levensleer uiteenzet. De eerste vertegenwoordigt het orthodox christelijk geloof; Avondrood is de pantheïst: hij ziet in de wereld slechts het Albewustzijn, de Wereldziel, God, die zich in alles openbaart, of liever alles is God; de stof is niets dan een verschijningsvorm dier Wereldziel en wat wij dingen noemen, zijn slechts sommen van eigenschappen. Morgenrood is de man van "Kracht en Stof zijn één"

[5]

als Büchner, wiens boek pas verschenen was. Voor hem is de stof wezenlijk en de in haar wonende kracht haar onafscheidelijke eigenschap: alle leven, denken, voelen, lijden is slechts beweging dier stof, verplaatsing, samenbotsing of verwijdering harer kleinste, ondeelbare deeltjes, atomen. De beide laatsten zijn dus de eigenlijke a-theïsten = Godloozen, die dus niet het bestaan van een afzonderlijk Hoogste Wezen of God aannemen. Dag, de schrijver zelf, is deïst, d. w. z. iemand, die wel een zelfstandige Goddelijke kracht in de natuur aanneemt, welke alles naar

eeuwig werkende onveranderlijke wetten bestuurt, maar die elken geopenbaarden godsdienst verwerpt.

Hij noemt zijn leer den natuurlijken godsdienst en zedeleer en zich zelf een “rechtzinnig geloovige”.) Die leer wordt ontwikkeld in 25 hoofdstellingen, waarvan de voornaamste deze is: “Wij gelooven aan een onzichtbaren, grooten en redelijken geest in de natuur, en noemen dien God”.

De eenige kennisbron is de natuur, de eenige middelen om uit die bron te putten, zijn onze vijf zintuigen. Langs logischen weg komt Dag tot verwerping van alle bijzondere openbaring, van de goddelijkheid van Jezus, van het leerstuk der Verlossing, van een willekeurig ingrijpende Voorzienigheid, van het heilig gezag van den bijbel, van eenig kerkgeloof. In bitter scherpe woorden hekelt hij elke poging om de Javanen, om wie ook, tot Christenen te bekeeren, gelijk meermalen na hem de bekeeringswoede der eigengerechte Christenen zou gebrandmerkt worden.

In de voorafgaande jaren waren soortgelijke denkbeelden al wel in kleinen kring, in geleerde geschriften verkondigd, voor het éérst werden zij thans op de publieke markt gebracht. En de uitwerking ?

Het werk verscheen in afleveringen, maar na de eerste dorst

*) Tegenwoordig verstaat men onder dit woord heel wat anders. Toen was 't werkelijk zoo veel, als wij nu onder een vrijdenker verstaan.

[6]

de uitgever de voortzetting niet aan en niemand dorst 't meer aan. Na lang zoeken vond Junghuhn Fr. Günter bereid, die daarmede een werk, van veel moed getuigende, op zich nam.

Op allerlei manieren is dezen 't leven bemoeilijkt, doch... de éérste aflevering moest worden herdrukt, toen de tweede verscheen, en in 1867 kon nog met succes een 5e druk worden opgelegd.

Inmiddels moest Junghuhn weer naar Indië. Zijn aanvankelijk denkbeeld om nog meer afleveringen te laten verschijnen in den geest van zijn boek, liet hij varen voor 'n ander, de stichting van een “Maandschrift” onder anderer redactie doch door denzelfden geest beziel. Hij kwam in kennis met een club van mannen, voornamelijk uit Post Nubila Lux, die bereid waren het denkbeeld te verwezenlijken en de volgende, geheel door hem zelf gestelde, prospectus werd de wereld ingezonden. *)

“Een tiental vrienden, die, bepaald beziel met een vast vertrouwenden blik gevestigd houden op een betere toekomst der maatschappij, op een grootere volmaking der menschheid, hebben zich sedert geruimen tijd

onledig gehouden met het opsporen van de **oorzaken** der verkeerdheden, misbruiken en der ellende, welke in verschillende standen der hedendaagsche samenleving worden opgemerkt. Zij vermeenen deze oorzaken, — den eigenlijken **wortel** van het kwaad gevonden te hebben in de dwalingen der zoogenaamde Christelijke kerkgenootschappen of sekten, in de onwaarheid der geloofsstellingen, die meer en meer van de natuur zijn afgedwaald, die de kloof tusschen leerstelling en betrachtning verbreed en een valschen toestand in het leven geroepen hebben, waarin slechts een vroom uiterlijk in plaats van echte vroomheid, huichelarij in plaats van ware menschlievendheid en godsdienst gevonden wordt.

“**Dweepers** aan den eenen kant, die zich verbeelden werkelijk te gelooven hetgeen voor de gezonde rede ongeloofbaar, dat is, onbegrijpelijk is, en bedriegers aan den anderen kant, die wel degelijk een betere overtuiging hebben, maar uit baatzuchtige doeleinden misbruik maken van de godsdienstige behoeften hunner medemenschen, die zij aan hun leiband vasthouden; — ziedaar twee hoofdbestanddeelen van

*) Zie voor al deze bijzonderheden en voor het leven van Junghuhn het voorbericht van Licht- en Schaduwbeelden 5e druk.

[7]

onze tegenwoordige maatschappij, die hand aan hand met elkander gaan en overal, waar zij zich vertoonen, een duistere schaduw — dat is, onverdraagzaamheid, godsdiensthaat jegens verlichtere denkers — om zich verspreiden. Behalve de genoemden wordt een groot getal

onverschilligen opgemerkt, die niet gelooven wat zij schijnen te gelooven, die den moed of den lust niet hebben, openlijk te bekennen, dat zij in hetgeen de Kerk hun als **credo** voorschrijft, volstrekt niet kunnen toestemmen, of wien het aan tijd, aan lust of aan de noodige gelegenheid ontbreekt, om zich met een grondig onderzoek naar “wat waar is” van het geloof onledig te houden. Deze onverschilligen vormen een derde hoofdbestanddeel der bevolking, waaruit echter allengs een vierde begint op te rijzen, dat zich wel is waar, tot nog toe slechts op enkele punten vertoont, — maar die punten worden steeds talrijker, evenals dit het geval is met de sterren aan den hemel, wanneer deze door een betrokken lucht voor het oog verborgen waren gebleven, maar die, naarmate de wolken verdwijnen, spoedig in getal toenemen, totdat zij eindelijk ontelbaar zijn.

“Wij houden het er voor, dat het licht der waarheid niet altijd achter de wolken van vooroordeel en bijgeloof verborgen kan gehouden worden; dat die wolken eindelijk door de kracht der overtuiging moeten verdwijnen, en dat het licht zijn weldadig werkende stralen naar alle kanten zal moeten verspreiden. Hiervan overtuigd, zijn wij onderling overeengekomen, om door woord en schrift de dwaling, het bijgeloof en de bestaande kerkelijke misbruiken aan te toonen en te bestrijden, ten einde het ware, redelijke en natuurlijke geloof te helpen bevorderen.

“Wij zullen derhalve steeds het groote belang trachten aan te toonen, dat er in de studie der **natuurlijke wetenschappen** gelegen is. Dit zullen wij als

een onzer voornaamste plichten beschouwen, omdat deze studie het krachtigste, ja, naar ons inzien het eenige middel is, om het bijgeloof uit te roeien en het misbruik, dat er van de lichtgeloovigheid van het volk gemaakt wordt, tegen te gaan. Wij zullen tevens aanbevelen, die geschriften, welke op een licht bevattelijke wijze zijn geschreven en behalve geschied- en zedekundige opstellen, ook dergelijke bijdragen leveren, welke de strekking hebben om de kennis van de voorwerpen en de krachten in de natuur bij het volk te bevorderen, of waarin zal zijn aangetoond, dat Gods wijsheid en goedheid zich overal in de natuur openbaart, en dat de natuur de onuitputtelijke bron van alle waarheid, de eenige goddelijke openbaring is, waaruit de mensch alle gevolgtrekkingen kan afleiden, die geschikt zijn om zijn geest en hart te veredelen en zijn verstand te oefenen, te verlichten en te volmaken.

[8]

“Naar onze innige overtuiging is dit de eenige weg, die tot bereiking van het groote doel kan leiden, waarnaar de edelste en verlichtste harten in alle landen streven; de eenige weg om de veelvuldige verschijnselen van ellende, onzedelijkheid en misdaad uit de maatschappij te doen verdwijnen, en den grondslag, waarop het volksgeluk steunen moet” uit hechter en duurzamer bouwstoffen, dan de tot dusverre gebezigde, op te trekken. **Dan** zal het geluk en de vrede der wereld niet meer door iederen gelukzoeker, dweeper of bedrieger aan het wankelen kunnen gebracht worden, die de onkundige menigte door banbrieven of bullen schrik zoekt aan te jagen, of die **in den naam van God** weigert aan de wereldlijke macht te gehoorzamen.

Indien iemand een schadelijken boom in zijn tuin heeft, die na-deelige dampen uitwasemt, of die de beste sappen uit den bodem opslurpt en verteert, en hij zich van dien boom ontdoen wil, dan moet hij niet slechts de takken er van afsnijden of den stam boven den wortel kappen — op dezen stam toch zullen nieuwe takken groeien, de tronk toch zal op nieuw weder opschieten — maar hij moet trachten, den **wortel** van den boom aan te tasten en dien uit te roeien.

Wij hebben ons vereenigd om, tot bereiking van dit doel, bijdragen te leveren, en verzoeken bij dezen alle welgezinde en verlichte mannen, alle menschevrienden, alle beminnaars der waarheid, om onze poging te ondersteunen met raad, schrift en daad. Wij zullen in den geest schrijven van een onlangs bij den uitgever dezes verschenen werk: getiteld: **Licht- en Schaduwbeelden uit de Binnenlanden van Java**, door Gebroeders Dag en Nacht, en hebben het door Broeder Dag aldaar medegedeelde Evangelie van den rechtzinnig geloovigen Mensch, over het algemeen, als richtsnoer daarbij aangenomen.

“De tijd is genaderd, dat de wolken zullen worden weggevaagd, die het licht tot nog toe verborgen hielden. Ja, de geest der verlichting is reeds ontwaakt in het gemoed van duizenden en duizenden onzer medemenschen. Die geest van ontwikkeling, van vooruitgang, van streven naar waarheid, komt niet van buiten, noch van boven ; neen, **van binnen uit ons**

binnenste moet die geest zich ontwikkelen, zich vergrooten, zich veredelen en door woord en schrift ook in de ziel van onze overige broeders worden opgewekt. De kiem daarvan ligt in ons allen!

“Wij zullen het zwaard der **rede** aangorden en slechts met dit zwaard strijden, slechts door de **rede**, de **zuivere rede** op te wekken, waar deze nog sluimert, zullen wij propaganda maken. Met persoonlijkheden laten wij ons niet in; wij wenschen niemand te kwetsen; wij willen slechts **overtuigen**, en daarom zullen wij ons be-

[9]

ijveren, op de **meest populaire, meest bevattelijke** wijze te schrijven. En aangezien de partij van achteruitgang en obscurantisme alles aanwendt om de wrakke grondslagen, waarop hun gebouw rust, te schragen, ten einde zich nog eenigen tijd staande te houden; aangezien deze partij geld noch offers ontziet, om door het verspreiden van dweepzieke tractaatjes aan het **blind** geloof van de onnoozele menigte een voortdurend voedsel te verschaffen en, zoo mogelijk, den geest van vooruitgang, van onderzoek geheel en al uit te dooven, de gezonde rede in slaap te sussen, — hebben wij het voornemen opgevat om later, wanneer ons tijdschrift bij meer verlichten bijval en ondersteuning mocht hebben gevonden, een aantal exemplaren er van, of enkele daaruit ontleende en afzonderlijk afgedrukte artikelen, of andere geschriften, die voor het volk geschikt zijn, aan mingevoeden, die voorlichting noodig hebben en er naar streven, **gratis** of tegen een uiterst geringen prijs uit te deelen. Wij zullen steeds aan het beginsel getrouw blijven: “er moet niet worden afgebroken, zonder op vastere grondslagen weder op te bouwen”, en zullen in onze eerste aflevering trachten aan te toonen, dat de bewering van velen onzer tegenstanders, die het doen voorkomen alsof de rust en de orde in de maatschappij bedreigd zouden worden, wanneer de leerstellingen van den natuurlijken godsdienst en zedeleer ingang bij het volk mochten vinden, van allen grond ontbloot is.

“Zij die met ons overeenstemmen en vermeenen nuttige bijdragen ter bereiking van ons doel te kunnen leveren, worden verzocht, deze aan ons, onder het adres van den uitgever dezes, te willen opzenden: zij zullen ons welkom zijn en geplaatst worden. Zij, die niet met ons overeenstemmen, maar overtuigd meenen te zijn, dat wij ons in een of ander opzicht hebben vergist, en dit met **deugdelijke** redenen kunnen en willen aantonen, gelieven ons ingelijks hunne bijdragen te doen toekomen: wij staan er borg voor, dat zij met nauwlettendheid zullen geplaatst worden. Wij zullen steeds toonen te zijn: **onpartijdig**, en niets meer te willen dan de **waarheid**, de **zuivere**, de **onverminkte WAARHEID** op te sporen, te leeren kennen en ook anderen te doen kennen. Op persoonlijke aanvallen en hatelijkheden echter van welken aard ook, zullen wij volstrekt niet letten of antwoorden. Wij wenschen over **zaken**, niet over **personen** te handelen. Wij beschouwen de oprichting van een tijdschrift, als het hier bedoelde als een behoefte van den tijd. Missen wij in ons vaderland niet **geheel en al** een orgaan, om verlichte denkbeelden over godsdienstige onderwerpen

onderling te kunnen mededeelen? — Wordt de zoogenaamd “vrije pers” niet door vrees voor schade (door
[10]

een soort van schrikbewind, uitgeoefend door de mannen van de Kerk) zoodanig in bedwang gehouden, dat zelfs niet een enkel dagblad den moed heeft, ingezonden stukken in zijn kolommen op te nemen, bijaldien de denkbeelden, daarin ontwikkeld, niet volmaakt overeenstemmen met de geloofsstellingen der gevestigde kerk? — En worden daarentegen niet orthodoxe leerredenen en mystieke tractaatjes, bij geheele zwermen, onophoudelijk onder het publiek uitgestrooid, dat, zodoende, belet wordt een ander dan de **schaduwzijde** van het licht te leeren kennen?!

Derhalve hebben wij — een tiental vrienden — besloten pogingen te doen tot de oprichting van dit tijdschrift als een **orgaan voor ons en allen, die met onze denkbeelden overeenstemmen**. Ten einde een fonds te verkrijgen, hebben wij den abonnementsprijs voor den eersten jaargang vooruitbetaald en elk f 15.— gestort. Wij verzoeken allen, die zich door den band van geestverwantschap tot ons getrokken voelen, zich ten deze met ons te willen vereenigen. Wij wenschen, dat dit getal groot moge zijn, want, “door vereende krachten worden kleine dingen groot.”

Den 1en October 1855 verscheen de 1e aflevering van “De Dageraad” onder het motto “Magna est veritas et praevalerebit” (Machtig is de waarheid en ze zal zegevieren). Twaalf jaargangen verschenen achtereenvolgens tot het in 1867 wegens geldgebrek moest staken. In Februari 1869 verscheen toen een blaadje, als orgaan der Vereeniging, doch hield begin 1871 weer op. In 1879 herleefde 't maandschrift en verscheen tot 1898, sedert 1 Juli 1899 vervangen en opgevolgd door het Weekblad “De Vrije Gedachte”, de omzetting van het sedert 1893 uitgegeven Rotterdamsche blad “De Vrijdenker”. Lotswisselingen genoeg.

Van die tien oorspronkelijke vrienden zijn bekend geworden R. C. d'Ablaing van Giessenburg (1903†), Frans Christiaan Günt (1885†), Olden, Mr. W. B. Westerman (1871†) *).

Het eerste deel opent met de reeds vroeger genoemde zedeleer van broeder Dag, nu getiteld “Onze Geloofsbelijdenis” en aanvangende met de stelling: “Wat ieder mensch moet gelooven behoort ook voor ieder mensch begrijpelijk te zijn.”

*) Zie Bymholt: Geschiedenis der Arbeidersbeweging. Voorts voor Günt, Dageraad 85—86.
[11]

“Van elke leerstelling moet, door mondelinge voordracht of in geschrifte nader ontwikkeld, het bewijs harer waarheid uit de natuur en de geschiedenis geleverd en zij door voorbeelden aanschouwelijk gemaakt worden.”

Buitensporig waren de aanvallen van alle kanten; uit allerlei hoeken des lands kwamen instemmingen; gedurende de eerste vijf jaren nam het abonnentental steeds toe en door duizenden werden de afleveringen druk gelezen. Doch — sprekend voor dien tijd — redactie, medewerkers, inzenders, alles was strikt geheim. Wie de eerste 24 deelen doorsnuffelt, ontmoet allerlei pseudoniemen, maar namen vindt men weinige. Het heette wel op den wijsgeerigen grond, dat 't er niet op aan kwam, uit wiens mond de waarheid kwam, doch slag op slag leest men den strikten eisch, dat de naam geheim blijve. Die menschenvrees was zéér begrijpelijk, waar 'n Dr. J. H. Gunning in '57 de verschijning van het maandschrift een schande voor Nederland noemt*), waar een Luthersch predikant van den kansel riep:

“En de Satan ging uit bij den boekhandelaar Fr. Günt in de gedaante van den Dageraad”**); waar door kerkelijke autoriteiten alles in 't werk werd gesteld (zelfs pogingen tot omkoopning schenen niet versmaad) om achter de namen te komen. Toch is het zeer begrijpelijk, dat niet allen onder de lezers met zoo'n houding genoeg namen, die ook iets wilden zien, dat wat van een daad zou weghebben.

II.

De eerste openlijke handeling was de stichting van de vereeniging de Lichtstraal 14 Oct. 1855, met een twintigtal leden. Onder hen bevond zich G. W. v. d. Voo, misschien wel de éérste bewuste vrijdenker in Nederland, die bovendien ook zéér vroeg het verband tusschen Vrije Gedachte en maatschappelijke hervor-

*) Zie Dageraad deel I bl. 530.

**) Zie idem 85-86 bl. 388.

[12]

mingen inzag, en een S. M. Brakel, een eenvoudig man, die tal van zeer wel overdachte artikelen in 't tijdschrift plaatste.

In dezelfde maand hadden ook 4 mannen (R. C. d'Ablaing van Giessenburg, J. F. Günt¹, A. G. Renssen en Mr. W. B. Westerman) een poging beproefd om medewerkers te vinden, wat mislukte. Ze gaven de poging echter niet op en riepen een jaar later bij circulaire de hun bekende geestverwanten op om den 12n Oct. 1856, bijeen te komen in het lokaal de Vereeniging (te Amsterdam, Warmoesstraat). De vergadering lukte goed. Veertig leden ongeveer traden toe; er werd besloten om de veertien dagen

¹ Bedoeld is F.Ch. Günt (noot RvE)

te vergaderen en het verslag (zie Deel I Dageraad 1855) eindigde met den blijden uitroep, dat de kiem was gelegd tot de “Kerk der Toekomst”. Deze vergaderingen zijn twintig jaren achtereen zeer trouw gehouden, soms zelfs elke week, in tijden van erge malaise toch nog per maand. In overeenstemming met de Rederijkers- en Nuts-eigenschappen, ons volk eigen, droegen deze bijeenkomsten een wat vormelijk en toch huiselijk karakter met allerlei zinnebeelden van wetenschap als globe, microscoop, verrekijker enz., op de bestuurstafel. Het aantal bezoekers, leden en belangstellenden nam in den eersten tijd gaandeweg toe, zelfs bij de behandeling der eerste statuten. Opmerkelijk, vooral voor dien tijd, was het, dat op krachtigen aandrang van den voorzitter d'Ablaing de toetreding als lid volkomen vrij werd gemaakt, zoodat er in 't geheel geen sprake was van ballotage.*) Uit die eerste statuten, vastgesteld 21 December 1856, neem ik over: Art. 1: Het doel der Vereeniging is:
1°. Het zoeken naar **waarheid**, geleid aan de hand van

*) Zie voor die stichtingsvergadering nog Jaarg. 96—97 Dag. bl. 68—70.

[13]

natuur en rede; en het verspreiden der bevindingen, verkregen ten gevolge van dat zoeken.

2°. het bevorderen van onderlinge kennismaking en verbroedering onder geestverwanten.

3°. het praktisch medewerken tot het geluk der maatschappij.

De contributie bedroeg f. 6 per jaar voor de Amsterdammers en f. 3 voor de buitenwonenden, maar reeds in Sept. '57 werd de contributie gesteld op f. 3, f. 6, f. 9 of meer naar verkiezing. Terzelfder tijd werd de bepaling opgenomen, dat alle staatkunde, niet rechtstreeks met het doel der Vereeniging in verband staande, geweerd werd.

Daarentegen waren de Rotterdammers, inzonderheid v. d. Vos², die al veel eerder radicalisme bepleit had, sterk van meening, dat het politieke terrein ook moest betreden worden.

Tot de eerste bestuurders behoorden:

d'Ablaing, voorzitter tot ± '64, opgevolgd door H. H. Huisman tot ± '71.

Mr. Westerman was de eerste secretaris tot Nov. '57, vervolgens A.

Verbeek tot '59, toen Huisman in die functie trad om in '64 voorzitter te worden. De eerste penningmeesters waren A. G. Renssen en later S. Berlin.

In de tweede vergadering reeds werd het denkbeeld geopperd een

Verstootelingengesticht te vestigen, een inteenlijst werd daarvoor later

² Ongetwijfeld is hier v.d. Voo bedoeld, zie ook pag. 18. (noot RvE)

ook rondgezonden, doch de zaak mislukte volkomen door gemis aan ook maar eenigszins voldoende geldelijke deelneming. Gelijk lot was beschoren aan plannen, in Febr. '59 ontworpen voor een “Dageraadsschool”; alleen de inrichting van een bibliotheek liep goed van stapel.

Den 1 en Maart 1857 verdoopte de Rotterdamsche “Lichtstraal” zich in Dageraad en verzocht Amsterdam zich te beschouwen als de hoofdvereeniging voor alle op te richten vereenigingen van gelijken aard. In verband met een in den loop van dit jaar snel groeiende belangstelling had dit tengevolge, dat 31 Maart 1858 een besluit

[14]

werd genomen, waarbij “alle gezelschappen als neven-vereenigingen werden aangenomen” die eveneens als grondslag hadden aanvaard, wat vervat is in art. 1 der Statuten van Dec. 1856. Er werden daarbij nog 26 grondstellingen aangenomen, deels uitvloeisels van dien grondslag. In den grond der zaak was het dus dezelfde federatie-idee als in de ontwerpen 1904/1905. Het schijnt echter, dat er buiten Rotterdam nooit 'n nevenvereeniging geweest is en zelfs de Rotterdamsche Dageraad heeft maar 'n kort leven genoten.*)

III.

Inmiddels was de jonge vereeniging uit haar lokaal gezet in Maart 1857 en vergaderde toen in Casino of Théâtre Français, wies tegen de verdrukking in en besloot tot een groote daad van propaganda door de feestelijke viering van haar eersten verjaardag.

De vergadering werd 4 Oct. 1857 gehouden, slaagde buitengewoon goed, waarom het verslag ervan, ook in Fransche uitgave, afzonderlijk verkrijgbaar werd gesteld. Van toen af eerst werd er druk, zelfs in het Buitenland, over de Vereeniging gesproken, rechts en links werd zij duchtig over den hekel gehaald en... zag haar ledental steeds klimmen.*)

Een harer glansvergaderingen was die van Joh. Ronge, den Luther der XIXe eeuw door zijn geestdriftvolle aanhangers genoemd, den stichter van het Duitsch-Katholicisme, leeraar en voorzitter van de humane religieuze gemeente te Londen. Ook woorden en namen hebben een geschiedenis, want de lezer van thans maakt uit die bijnamen niet meer op, dat Ronge een inder-

*) Wel zien we in Deel V pag. 431 uit een Zwitsersch blad aangehaald, dat er afdeelingen bestonden in Delft, Leiden, Utrecht, Groningen. Wat er van aan is heb ik niet kunnen vinden, of 't moesten Vrije Debating-clubs of zoo iets van studenten geweest zijn.

**) Aardig is het, hiervoor te lezen een afgeslagen aanval in Deel V pag. 461.

[15]

daad zeer vrij-denkende geest was, die als de geestelijke vader der “Vrije Gemeente” is te beschouwen. In **Een Bliksemschicht**, R. C. Meijer 1859 pag. 124 e. v., is het verslag te lezen van de wanhopige pogingen om zalen te krijgen voor latere vergaderingen van den heer Ronge.

Onder valsche vlag en met listen werd de “Werkende Stand” bemachtigd, bij welke gelegenheid voor het eerst de godsdienstonderwijzer H. H. Huisman werd genoemd, de later zoo verdienstelijke voorzitter van de Dageraad. De pogingen van Ronge werden met succes bekroond. Den 9en Aug. 1858 werd in navolging van Nordhausen en Londen, de eerste “Vrije Godsdienstige gemeente” in Nederland gesticht onder medewerking van de ijverigste leden van de Dageraad. Die gemeente is weer verdwenen om later in 1879 te herleven in anderen vorm door Ds. Hugenholtz, maar de stichting van '58 teekent beter dan iets anders hoe weinig de Dageraad in die jaren er zelfs aan dacht anti-godsdienstig te zijn en hoe hij niettemin op barre manier werd uitgescholden. Het verdient vermelding, dat in diezelfde jaren ook overal elders vrij denkers-vereenigingen of vrij-godsdienstige gemeenten werden opgericht. De meest beteekenende waren die te Londen, Parijs, Birmingham, Philadelphia, Nordhausen, die in hoofdzaak ook alle denzelfden geest ademden: Vrij onderzoek in den ruimsten zin, bestrijding van sectegeloof, bevordering van een algemeenen, redelijken godsdienst, aankweeking van humanistische gevoelens.

IV.

Dat voor sommigen de consequenties niet ver genoeg getrokken werden is licht te begrijpen. Tot 1 Januari 1858 nam het **tijdschrift** de Dageraad de officieele mededeelingen enz. van de **Vereeniging** de Dageraad op.

Aangezien het tijdschrift tamelijk deïstisch was en de Vereeniging in geen enkele richting partij wilde kiezen, daar zij vóór alles een vrije tribune wilde zijn, gaf haar Voorzitter op eigen risico op dien datum het “Ver-

[16]

bond der Vrije Gedachte” uit, dat als orgaan dienst deed. Tegelijkertijd verscheen “De Rechtbank des Onderzoeks”, dat aan bijbelkritiek en aanvallen op geloofsdogma's was gewijd, en de “Tijdgenoot op het gebied der Rede” dat meer filosofische vraagstukken behandelde. Na één jaar moest de uitgave gestaakt worden, ook al weer uit geldgebrek, en werden deze drie geschriften in één band vereenigd uitgegeven als een “Bliksemschicht der XIXe eeuw” 1859. Sedert had de Vereeniging geen

orgaan meer. In al de 24 deelen van de Dageraad wordt zij een heel enkelen keer genoemd, niettegenstaande enkele harer voormannen er toch in schreven. Wordt er dan gewag van haar gemaakt, dan is het bijna steeds om te laten uitkomen, dat tijdschrift en vereeniging niets met elkaar te maken hebben.

Voor het groote publiek maakte dat echter niet veel uit. Reeds hebben we een paar kritieken over het tijdschrift aangehaald. In een “Open brief” van Indignatio worden ze allen over één kam geschoren, als wellustelingen, zuipers en dergelijke. In het sterk anti-katholieke “Teekenen des Tijds” van 1860 werd echt modern-insinueerend medegedeeld, dat De Dageraad “algemeen voor een product van **Joden, losbollen en dergelijken** werd gehouden.” *) Daarmede konden 't de Joden ook stellen. In Deel X pag. 396, vinden we gememoreerd, dat bij een predikantskeuze te Amsterdam een zekere Dominé Korteweg wordt aanbevolen, omdat hij De Dageraad niet leest, en van al soortgelijke beschouwingen krioelde de pers van die dagen.

Toch waren de “Dageraadsmannen” van toen absoluut geen atheïsten, slechts weinigen geloofden materialisten te zijn. De nieuwe onderwijswet van 1857 met haar neutraliteits-eisch en haar voorschrift tot opleiding tot **christelijke** en maatschappelijke deugden vond onverdeelde instemming. Geen man der “Blijde Wereld” of “Vrije Gemeente” van thans zou zich het gros der redevoeringen, in die eerste dagen in de Dageraad

*) Zie Deel IX Dageraad bl. 327.

[17]

gehouden, behoeven te schamen. Alleen stonden de “Dageradianen” steeds aan de uiterste linkerpunt op het gebied van geestesleven, stonden altijd wat links afzijdig van het gros der nette, fatsoenlijke menschen en dat is nog niet veranderd.

De plannen op de feestvergadering van 4 Oct. 1857 aangenomen, waren weidsch en talrijk; er kwam o. a. ook op voor het houden van een Europeesch congres van Vrijdenkers. Of men er in geslaagd is? Het schijnt van wel, want in De Dageraad 1880 /'81 pag. 11 wordt gesproken van het eerste Internationaal Congres in 1859 te Amsterdam gehouden. In het tijdschrift uit dien tijd vinden we echter niet de kleinste mededeeling er over, terwijl de annalen van het Intern. Congres te Brussel in 1880 er ook geen gewag van maken, wel van het mislukte anti-concilie te Napels in 1869. Vreemd zou 't evenwel niet geweest zijn als 't tijdschrift opzettelijk de gestes der Vereeniging verzwegen had, want telken male ontmoet men ingezonden stukken, waarin gevraagd wordt, of er geen kans op zou zijn,

dat de geestverwanten zich aaneensloten, terwijl De Dageraad in de hoofdstad bestond en goed gezond was. Inderdaad, groot is de uiterlijke beteekenis of invloed van De Dageraad niet geweest, af te gaan op zulke sprekende blijken van toenmalige onbekendheid.

V.

Niettemin is haar invloed middellijk beduidend geweest.

Den 14en Juli 1861 werd uit de Statuten de beperkende bepaling gelicht, dat Staatskunde niet aan 't woord mocht komen. Dit was te verwachten.

Reeds uit het 1e artikel sub 3°. blijkt, dat de oprichters der vereeniging besef hadden van het verband tusschen den geestelijken staat des menschen en zijn stoffelijken toestand. G. W. v. d. Voo had reeds zéér vroeg op de noodzakelijkheid gewezen van te werken voor maatschappelijke hervormingen; in tal van artikelen in 't tijdschrift werd de drang tot sociale verbeteringen onder woorden gebracht.

Aanvankelijk traden zulke onderwerpen op den voorgrond,

[18]

die in onmiddellijk verband stonden met de kerk. Zulk een was de Armenwet van 1855, die de verzorging van weezen, ouden, verwaarloosden, gebrekkigen enz. in de éérste plaats aan de kerk opdroeg. De Staat vulde slechts aan, waar zij niet kon of niet wilde optreden, waardoor op de staatsbemoeiing de stempel werd gedrukt van den meest vernederenden steun. Reeds van den eersten dag af werd gevoeld, dat daardoor veler stoffelijk belang aan de Kerk werd verbonden, die met dit stoffelijk machtsmiddel heel wat lidmaten in haar quasi geestelijke gemeenschap hield. Hoevelen om die reden de Kerk niet durven of willen verlaten is moeilijk te tellen, maar ze zijn er steeds in honderd- of duizendtallen geweest en meermalen werd daarom in de Dageraad betoogd, dat de geheele Armenzorg in vollen zin staatszorg moest worden. Natuurlijk kon voor menschen, die de kerkelijke geloofsartikelen alle hadden laten vallen, ook geen stand houden de leer der door God gewilde onvermijdelijke armoede of der bijzondere hemelsche zaligheid, die voor den aardschen ellendige was weggelegd. Daarentegen konden zij evenmin zich rustig nederleggen bij de aanschouwing der maatschappelijke tegenstellingen en moesten trachten het waarom der dingen te doorvorschen. Wie onverschrokken **alles** dorst te onderzoeken op godsdienstig gebied, kon logisch niet stil blijven staan voor de vraagstukken op sociaal gebied. Bovendien — we wezen er al op — stelde de Vereeniging er haar roem in een waarlijk vrije tribune te zijn en zoo

werd de Dageraad langzamerhand de plaats, waar alles werd besproken. Hier mag dan genoemd worden E. H. Hartman, de eigenlijke stichter van de Maatschappij voor den Werkenden Stand, bekend voorvechter van arbeidersbelangen, die meermalen in de Dageraad als spreker optrad. Gaandeweg kwamen er ook steeds meer werklieden in de Vereeniging en werden er zeer ijverige leden van. Dat ze ook nog steeds in een stadium van bloei verkeerde, blijkt uit een oproep in Mei '63 om — “met het oog op den gunstigen toestand,

[19]

waarin de geldmiddelen van de Vereeniging thans reeds verkeerden” — te trachten kapitaal bijeen te vinden voor een eigen gebouw, gedeeltelijk bestemd tot het houden harer wekelijksche vergaderingen. Met dat eigen gebouw liep het natuurlijk ook spaak, want belangrijke dingen op geldelijk gebied zijn in de Dageraad altijd mislukt, doch de vergaderingen zijn zeer geregeld gehouden.

Niet weinig heeft daartoe bijgedragen de buitengewone toewijding van haar voorzitter sedert 1864, den vroeger genoemden H. H. Huisman, een eenvoudig man, oud-godsdienstonderwijzer, die in een klein boekwinkeltje z'n brood moest verdienen, maar van wien groote bezieling is uitgegaan in die dagen op den kleinen kring der Dageradianen.

Het is een feit van niet geringe beteekenis, dat zoo goed als alle mannen, die tusschen 1860 en '70 in de arbeidersbeweging eenige rol gespeeld hebben of als Dageraadsmannen zijn begonnen of in de Dageraads-bijeenkomsten zijn versterkt in hun overtuiging.

Van innerlijke twisten is de Dageraad echter allerminst verschoond gebleven, wat m. i. niet tegen haar getuigt. Hoe vrijer men zich stelt tegenover de grootste dogma's des levens, hoe gemakkelijker men ook in verschil geraakt met zijn geestverwanten en hoe minder men geneigd is zich aan anderer meening te onderwerpen.

Dat schijnt nu eenmaal niet anders te kunnen en de kracht der groote genootschappen op dogmatischen grondslag ligt waarschijnlijk voor 't leeuwendeel in de eeuwige verdeeldheid hunner economisch of religieus vrij-denkende bestrijders. Schijnt de logica zelfs niet een nog grooter offer te vorderen door de erkenning af te dwingen, dat de bestrijdingskracht slechts voldoende verworven wordt, indien andere dogma's, 't zij dan atheïstische, of socialistische of anarchistische worden geaccepteerd?

[20]

In 1867 kwam er een scheuring in de Dageraad en den 27en September werd door de 13 afgescheidenen, voor wie de Vereeniging niet ver genoeg ging, een nieuwe gesticht: “Humaniteit” Om den geest dier dagen wat te doen kennen, schrijven we hier over wat in Aug. '68 werd aangenomen: “Het Genootschap de Humaniteit heeft als onherroepelijke en onomstootelijke waarheid aangenomen en vastgesteld:

Art. 1.

Tot verheffing van de stoffelijke, redelijke en zedelijke waarden van de algemeene menschheid is volstrekt noodzakelijk, dat alle menschen zonder onderscheid zich verplicht gevoelen om de productieve arbeid, dat is de arbeid, die voor de instandhouding van den mensch als natuur- en maatschappelijk wezen blijkt onontbeerlijk te zijn — te eeren en met een deel van die arbeid naar zijn vermogen te beoefenen en te betrachten. Wat nu hiervan nog niet is, zal zoo moeten worden. Wat nu nog niet mogelijk is, zal mogelijk gemaakt moeten worden.” *)

In deze eenigszins hoogdravende stijl gaat het nog een paar artikelen door. Ook is 't niet onaardig te vernemen, dat spoedig na de oprichting Dr. J. v. Vloten Eere-Voorzitter er van werd en lange jaren bleef.

Van dien tijd af dagteekent een kwijnend bestaan voor beide vereenigingen; ook het tijdschrift was in '67 opgehouden. Toch bleef de Dageraad een der sterkste voedingsbronnen voor de opkomende arbeidersbeweging.

Intusschen dwongen de gebeurtenissen in het buitenland wel tot eenige meerdere activiteit evenals de zich meer roerende kerkelijke beweging te onzent. Het eerste teeken ervan was, dat

*) Uit het Notulenboek.

[21]

de Vereeniging weer een orgaan kreeg in het maandblad “De Dageraad”, uitgave van F. F. Günt³, waarvan het eerste nummer Febr. '69 uitkwam. Het tweede was de poging tot de stichting van een Nederlandschen Vrijdenkersbond, mede onder den invloed van het feit, dat er in Sept. '69 een anti-concilie te Napels zou worden gehouden tegen het door den Paus beschreven onfeilbaarheids-concilie. Het vroeger vermelde besluit over “Neven-Vereenigingen” was blijkbaar geheel in vergetelheid geraakt. Met Huisman tot voorzitter had het Congres 12 September 1869 plaats onder buitengewone belangstelling; meer dan 200 personen uit allerlei deelen van het land waren opgekomen. Groote verwachtingen werden er op gebouwd,

³ Bedoeld is F.Ch. Günt (noot RvE)

degelijke plannen werden vastgesteld en toch liet het zoo goed als geen sporen na, waarschijnlijk wel, omdat het arbeiders-element er te veel op den achtergrond bleef. De Statuten-Commissie: Günt, Wessing en Mr. Westerman bracht haar taak op inderdaad uitnemende wijs tot een goed einde, maar reeds na 1870 is er niets meer van den Bond te bekennen. In de moedervereeniging de Dageraad ontstonden al dadelijk twisten over de aansluiting op allerlei finantieele bezwaren, mede ook door allerlei persoonlijke antipathieën. Er was echter een andere omstandigheid bijgekomen, die veel grooter invloed had. 30 Augustus 1869 was n.1. door bijna uitsluitend Dageraadsmannen de Nederlandsche sectie der Internationale gesticht, zooals Huisman, H. Gerhard, Kalshoven, H. H. Timmer, Gilkens, Ansingh, Maagdenberg, Michon, v. d. Berg e. a.. De meesten bleven in de Dageraad. Mijn vader bijv. was er van '66—'72 lid van en hield er herhaaldelijk lezingen, vooral over communisme en socialisme, doch de volle arbeidskracht ging naar de economische beweging. Toch ging de geest der Vereeniging in die richting mede. In Aug. 1870 doet Stiphout een voorstel om een republikeinschen bond te stichten, doch daarvoor voelde de vereeniging zich dan toch te klein. Ze bleef op haar huiselijke manier doorgaan met wekelijks (later maandelijks) lezingen te houden, waarin de groote beweging zich [22]

voortdurend afspiegelde, voor gemiddeld 10 a 20 hoorders. Humaniteit had er gewoonlijk 8 a 10.

Die malaise op zuiver vrij-denkend terrein vertoonde zich in alles. Het nieuwe Dageraads-orgaan hield het maar tot 1870 uit; inmiddels was het Haagsche Stuiversblad omgedoopt in “De Toekomst” (Febr. '70) en kreeg Dr. Günt en Mr. Westerman in de redactie, waardoor het als officieuze orgaan van de Dageraad was te beschouwen. Rodenbach, die meer socialist dan vrijdenker was, ging 't blad niet ver genoeg en hij stichtte “De Vrijheid”, dat echter zelfs het einde van 1871 niet bereikte. Een ander blad uit dien tijd “Het Noorden”, met den bekwamen Dr. Feringa in de redactie, verdedigde van 1870—1875 de beginselen der Vrije Gedachte en bezweek toen eveneens.

Met den dood van Huisman in 1873 ging de sterkste kracht voor de Vereeniging verloren. De moedeloosheid was zoo groot, dat men in 1871 al herhaaldelijk voorstellen tot ontbinding deed, wat wel afgestemd werd, maar geruimen tijd gebeurde er ook niets, terwijl Humaniteit voortging met haar 8 a 10 man te vergaderen.

Den 4en Mei 1873 kwamen 17 “oud”-Dageradianen bij elkaar om te beproeven wat nieuw leven in de schijndooide te gieten, maar zoozéer

duchtede men den schadelijken invloed van den gesmeden naam, dat zij de Vereeniging omdoopten in **Het Vrije Onderzoek**. Humaniteit weigerde echter hardnekkig er zich in op te lossen, maar in 't zelfde jaar kwam men overeen de leden over en weer vrijen toegang tot elkaars lezingen te verleen. Zóó sukkelde men voort en een van hen, die er nog ereis wat leven in hield was een jong lid, P. C. F. Frowein, die van 1873 af herhaalde malen in de notulen wordt genoemd. Van nationaal leven was in 't geheel geen sprake en de Bond van 1869 was volkomen vergeten. Dit blijkt wel 't duidelijkst uit het besluit van 4 Oct. '74 om per advertentie gelijksoortige vereenigingen in den lande op te sporen, om zoo te komen tot een Nationalen Bond, terwijl uit de discussies bleek, dat niemand er ééne buiten

[23]

Amsterdam kende. Te verwonderen was ook dat niet, daar de Internationale was verdampt, het Vereenigingsleven zeer zwak stond en de komende socialistische Vereeniging nog in embryo lag in een kleine absoluut geheime Vereeniging Vox Populi, ook al bestaande uit enkel “Dageradianen”. Men begreep echter best, dat eerst tot vereenigen moest aangespoord worden, wijl stellig vele geestverwanten buiten alle vereeniging stonden.

Ten slotte kwam er een Manifest tot stand, uitgaande van **Vrij Onderzoek** en **Humaniteit** om alle geestverwanten tot aansluiting op te roepen.

MANIFEST van de vereenigingen “De Humaniteit” en “Het Vrije Onderzoek”, gevestigd te Amsterdam, aan alle Geloofsvrijen in Nederland.

“Zelden wellicht is er een tijd geweest, waarin godsdienstige vraagstukken een zoo diep ingrijpende beweging in het leven riepen als de onze.

“Terwijl de historische, filosofische en theologische kritiek rusteloos heeft voortgewerkt, is ook de moderne tijdgeest met reuzenschreden vooruitgegaan en zoo vrij algemeen de overtuiging geboren, dat alle overgeleverde vormen van godsdienst en eeredienst in hunne wezenlijke punten volkomen in strijd zijn met een wereldbeschouwing, die gegrond is, niet op een zoogenaamd goddelijke openbaring, maar op het onderzoek der natuur, op de uitkomsten der wetenschap, en op de onomstootelijke feiten daardoor verkregen.

Iedere geopenbaarde godsdienst, als zoodanig, staat buiten de wetenschap, en ook het Christendom, welk een invloed het in vroeger dagen op de beschaving der Westersche volken gehad mag hebben, kan hun thans niet meer tot gids daarbij strekken, en verkeert veeleer in een vijandige stemming tegenover elke onvoorwaardelijke vrije wetenschap.

Wij behoeven maar op zijne transcendente of bovenzinnelijke wereldbeschouwing te wijzen, die met haar hoogste belangen slechts aan gene zijde van het graf in onbekende gewesten woont, en zoozeer van die belangen doordrongen is, dat zij van het ondermaansche, het aardsche, waarin wij leven en ons bewegen, weinig

of geen kennis ,neemt, het beneden zich acht en verwaarloost.
Wel zoeken enkelen, die zich Christenen noemen, in het bewustzijn,
[24]

dat het Christendom verouderd is, en niet meer in onzen tijd past, in de laatste jaren het Christendom, dat zij zeggen verbasterd te zijn, tot zijn zoogenoemde oorspronkelijke zuiverheid terug te brengen. 'Zij zien daarbij echter niet in, dat dit moderniseeren van het Christendom slechts een laatste wanhopige poging van dat Christendom is, alvorens zijn beschavingsrol op het tooneel der geschiedenis af te spelen, doch die op geen enkele ondersteuning van minder bevooroordeelde zijde aanspraak heeft.

Op grond van deze overtuiging zijn de leden van bovengenoemde Vereenigingen de noodzakelijkheid beginnen in te zien, dat zij wien het welzijn der menschheid te harte gaat, zij die de ware beschaving huldigen, met het oude, ook in zijn christelijken vorm, moeten breken, en niet langer in een toestand van tweeslachtigheid mogen verkeereren, die op hun streven een allernoodlottigsten invloed zou uitoefenen.

Zij verklaren dientengevolge openlijk gebroken te hebben met elken geopenbaarden godsdienst, dus ook met het Christendom, als godsdienst en zedeleer; daar zij zich bewust zijn, dat de zedeleer niet het uitsluitend eigendom kan zijn van eenig kerkgenootschap, welk dan ook.

Volgens hun gevoelen moet de zedeleer, onafhankelijk zijn en blijven van elken kerkgenootschappelijken en godsdienstigen invloed ten einde haar algemeen karakter niet te verliezen. Van dit standpunt uitgaande wenschen zij, door hunne Vereenigingen, in de eerste plaats daarop te werken, dat de bij de Nederlandsche Grondwet erkende scheiding van Kerk en Staat, niet slechts voorwendsel zij, om deze of gene kerkelijke en staatkundige partij te believen of tegen te werken; maar dat de scheiding hoe langer zoo meer in het maatschappelijk leven feitelijk tot stand kome, en wel op een wijze, waardoor niemand, om zijn onkerkelijkheid, in zijn rechten als burger van den Staat verkort wordt.

Een der eerste vereischten daartoe is, dat al aanstonds de Armenverzorging uit handen van de Kerkgenootschappen in die van den Staat overgaat, en de wettige middelen te beramen, om dit te verwezenlijken, zal dus alsmede een hoofdonderwerp der werkzaamheid hunner Vereenigingen uitmaken.

Verder wenschen zij de beginselen der thans bestaande lager-onderwijswet niet alleen krachtdadig gehandhaafd te zien, maar ook het beginsel der leerplicht daarbij aangenomen, opdat geen aankomend staatsburger voortaan dat onderwijs langer derve; dit te bewerkstelligen zal dus niet minder het doelwit van hun onverdroten streven zijn. Om hen in dat streven te schragen, en het zooveel te eerder tot een goed einde te brengen noodigen ondergeteekenden alle Geloofsvrijen in den lande uit, zich bij hen aan te sluiten, ten einde met vereenigde

[25]

krachten tot dit doel samen te werken, en drukken zij hun op het hart, vooral Vereenigingen in dien geest op te richten, die onderling met elkander in verkeer staan, om zodoende allengs tot een Verbond van Geloofsvrijen te geraken, dat, door eendracht sterk, de goede zaak die het voorstaat met moed en volharding kan doorzetten.

Groot is de waarheid en zij zal zegevieren!

Amsterdam, 28 Maart 1875.

Namens de Commissie der beide Vereenigingen voornoemd: Voor de

Vereeniging "De Humaniteit," J.H. CHRISTIAANSE, Nieuwe Looierstraat.
Voor de Vereeniging "Het Vrije Onderzoek," F. GÜNST, Marnixkade 14.

Van alle kanten kwamen instemmingen o. a. ook van H. v. Kol namens de Delftsche Club "Vrije Studie". Deze uitslag wekte weer wat op en vooral onder den invloed van Frowein werd de geest op nieuw vaardig. In een vergadering van 7 leden wordt 5 Maart 1876 de oude naam Dageraad in eere hersteld en 2 April d. a. v. besluit men in beginsel weer een blad uit te geven, doch daarvoor is noodig vooral belangstelling te wekken, waartoe besloten werd... het 20 jarig bestaan der Vereeniging te vieren! Het is een eigenaardig fatum voor onze Vereeniging, dat haar jubilea dienst moeten doen als uiterste opwekkingsmiddelen.

De vergadering heeft plaats 8 Oct. 1876, bijgewoond volgens de presentielijst door bijna alle bekende arbeidersfiguren uit die dagen en enkele mannen van naam; d'Ablaing houdt de feestrede en leidt de Vergadering, niettegenstaande hij langer dan 10 jaar al uit de Vereeniging was. Christiaanse, voorzitter van Humaniteit, houdt een zeer goede inleiding over de "Scheiding van Kerk en Staat". Het scheen of de zaak goed lukken wou, maar alles liep feitelijk in de war, doordien een der debaters Algemeen Stemrecht op 't program van de Dageraad wou brengen, wat tot een hevige twist-discussie uitdeide.

Wel werd een officieel verslag van dit Congres gepubliceerd, als propagandamiddel bedoeld, doch de stervensure scheen aan-
[26]

gebroken. Frowein doet 5 Januari '78 het voorstel tot ontbinding en Humaniteit werd "voor onbepaalden tijd geschorst". Dat was den laatsten Mohikanen toch te kras en een nieuwe poging werd beproefd. Op den 3en Maart '78 werd een vergadering belegd voor alle leden der twee vereenigingen, eenige nieuwe bepalingen gemaakt en de contributie tot f. 2 verlaagd. Deze opflukkering van leven was ook te danken aan een andere omstandigheid, waarvan het verhaal op een nieuw hoofdstukje aanspraak mag maken.

VII.

Op den 5en Augustus 1877 was na lange discussies een commissie aangewezen, bestaande uit Christiaanse, S. de Grebber en P. C. F. Frowein, die pogen zouden een nieuw maandschrift te doen uitkomen, buiten eenig verband echter met de Vereeniging. Zij verbonden zich met d'Ablaing van Giessenburg.

Den 1en October 1877 verscheen de circulaire, waarin deelnemers

gevraagd werden om ieder vijf gulden te storten tot een fonds van 500 gulden voor de stichting van den nieuwen Dageraad “op het standpunt der Vrije Gedachte van 1877, evenals de oude “Dageraad” stond op dat van 1856.” In afwijking van de oorspronkelijke bedoeling was deze circulaire ondertekend namens de besturen van Dageraad en Humaniteit. Veel succes had deze onderneming in den beginne niet, zooals reeds uit het ontbindingsvoorstel valt af te leiden. De begeerde 100 aandeelhouders kwamen maar niet. Na ruim een jaar werken waren er nog maar 62 gevonden, doch d'Ablaing wist er den moed in te houden. Op 26 Januari 1879 werd een vergadering van aandeelhouders beroepen, die zich tot een soort van Vennootschap verbonden met d'Ablaing tot voorzitter en E. Th. Smeets tot secretaris. Tevens werd besloten op een volgende vergadering een volledige Commissie van Bestuur, tevens Redactie, te kiezen. Onder deze 62 oprichters kwamen zoowat alle leden van Dageraad en Huma-

[27]

niteit voor. Ook vinden wij er namen onder, die nu reeds lang als zoodanig vergeten zijn:

Dr. Vitus Bruinsma, L. W. Duijs te Nijmegen, Dr. Eshuis, Mr. F. v. Hall te Utrecht, Mr. P. Rink te Tiel, J. Schippers te Den Haag.

Hoewel deze vergadering van aandeelhouders geheel buiten de eigenlijke Vereeniging stond, ging deze laatste als van zelf in de nieuwe op, die in 't vervolg ook als de Vereeniging de Dageraad optrad en vandaar, dat onze Vereeniging op 26 Januari 1879 gereorganiseerd heet. De eerste aflevering verscheen Oct. 1879 en bevat in haar voorwoord een parallel tusschen 1856 en 1879. Tóén moest nog alles gedaan worden om de wetenschap te bevrijden “uit den killen greep der Kerk”, nu mocht en moest men opbouwend te werk gaan en zich niet 't minst wijden ook aan maatschappelijke vraagstukken.

Het scheen wel of er nu iets goeds tot stand kon komen, doch de kiem voor nieuwe verdeeldheid zat al in de samenstelling der Vereeniging. De eerste definitieve statuten werden 18 Januari vastgesteld, waarbij de 62 oprichters tot leden waren geproclameerd en nieuwe leden slechts op buitengewoon samengestelde en geheimzinnige wijze konden aankomen.

Art. 1 luidde nu: “Het doel der Vereeniging is: het zoeken naar en verspreiden van waarheid door rede en wetenschap tot zedelijke ontwikkeling van den mensch en de maatschappij”.

Doch had de voorzitter van 1856 gesproken voor onbelemmerde toetreding van leden, dezelfde man teekende in 1880 een artikel als volgt:

“De benoeming tot lid geschiedt op schriftelijk voorstel van drie leden aan het Bestuur, uit de intekenaren op het maandschrift door de leden der

Vereeniging. De namen der leden, die het voorstel hebben gedaan, blijven alleen aan de bestuursleden bekend. Het voorstel moet minstens
[28]

een maand zijn ingediend vóór het houden der eerstvolgende vergadering. De stemming zal alsdan plaats vinden, tenzij de meerderheid der aanwezige leden verlangen haar te verdagen. Voor de geldigheid der benoeming wordt gevorderd **drie vierde** van het aantal uitgebrachte stemmen.” (Spatieëringen*)⁴ van A. H. G.) De contributie bedroeg vijf gulden.

Toch was dit erge conservatisme heel begrijpelijk. D'Ablaing had heel goed begrepen, dat de kracht eener Vrijdenkersvereeniging volstrekt niet zat in het aantal der leden, maar veeleer in hetgeen zij naar buiten deed door middel van 't geschreven woord, waarvoor noodig was een kern van eenswillende geestverwanten. Doch, dat er tegen zulk een vrijmetselaarsmethode waarbij de verkozene in den regel zelfs niet wist, dat er over hem of haar gestemd was, voordat de benoeming hem (haar) werd thuis gestuurd, oppositie zou komen, kan geen verwondering baren, vooral niet, toen binnen korten tijd het aantal leden zeer toenam. Na allerlei haspelvergaderingen kwam de strijd den 11n Juni 1882 tot een beslissing. De contributie werd **een** gulden, voor het lidmaatschap was niet meer noodig, dat men vooraf abonné werd en voor aanneming tot lid werd ballotage bij gewone meerderheid van stemmen voldoende geacht. De Voorzitter toog met een 20tal leden de vereeniging uit. Hij stichtte 1 Jan. 1883 een nieuw blad, Recht door Zee, een 8 maanden later herleefde ook de oude Vereeniging Humaniteit, maar in 1885 waren blad en vereeniging weer beide bezweken.

De Dageraad ging nu eenige jaren van bloei tegemoet; het eerste bestuur uit de meer democratische richting waren C. V. Gerritsen, Dr. A. Kettner, Dr. H. C. Muller, H. F. A. Peypers en E. Th. Smeets, waarvan drie reeds overleden zijn. De ledenlijst van 1 Juli 1882 telde 239 namen. Dat was een reuzensprong, sedert de doode jaren van 1873—1879! Het is nu, na 25 jaren, een opbouwende lectuur, die ledenlijst. Weinigen zijn nóg lid zooals J. G. ten Bokkel, Dr. Hk. de Vries en F. Domela Nieuwen-

[29]

huis, maar de overgroote meerderheid hebben zich van deze hunne jeugdige dwaasheid bekeerd.

Niet minder interessant is het eerste uitvoerige Jaarverslag, door Dr. H. C. Muller den 9en Juli 1882 uitgebracht, waaruit blijkt, dat de nieuwe richting zich in deze twee punten openbaarde: Het grootst mogelijke aantal leden

⁴ In deze gedigitaliseerde versie: vetgedrukte tekst (noot RvE)

door zoo gemakkelijk mogelijk toetreding en openlijk optreden, d. i. de grootst mogelijke openbaarheid.

Het eerste optreden naar buiten was een adres aan de Tweede Kamer inzake de eedsquaestie, 15 Oct. 1881 verzonden met 41 handteekeningen. De tweede daad was het adres aan den Gemeenteraad van Amsterdam in zake de kerkelijke Hoogleraren, verzonden 1 Februari 1882 met 37 handteekeningen, niettegenstaande leden en abonnés al meer dan 400 telden. Krachtig was het leven nog moeilijk te noemen en toch de “nieuwe” richting was een eisch des tijds. Hoe men zich de taak voorstelde? Een der splinternieuwe punten in de statuten was de oprichting van plaatselijke afdeelingen om te komen tot een werkelijk nationale vereeniging. Verder: verspreiding van geschriften, het houden van voordrachten en meetings. Bovenaan stond de strijd voor scheiding van Kerk en Staat in verband met eedsquaestie en armverzorging; vrouwenquaestie, sociale vraagstuk, algemeen stemrecht, persoonlijke dienstplicht, prostitutievraagstuk, kwakzalverij, lijkverbranding en eindelijk onderwijs; al deze onderwerpen moesten in en door de Vereeniging in studie worden gehouden, zonder juist bepaalde partij te kiezen. De Vereeniging heeft in vele opzichten dat programma gevolgd. Evenals die van 1856 heeft zij indirect grooten invloed geoeffend, der Mohr zou wederom seine Schuldigkeit thun⁵. Een jaar later werd schrijver dezes lid om een nieuwe strubbeling bij te wonen. Doch vooraf moeten nog eenige andere dingen verhaald.

[30]

VIII.

Na de mislukte pogingen van 1859 en 1869/'70 werd in 1880 met succes een Internationaal Vrijdenkers-Congres te Brussel voorbereid, dat in Augustus van 't zelfde jaar werd gehouden en waarop aanwezig waren voor Nederland: d'Ablaing, Frowein en F. Domela Nieuwenhuis. Daar werd toen de Internationale Bond gesticht met de twee eerst genoemden in het Bestuur. Het volgende jaar, 1881, congres te Londen met dezelfde twee als afgevaardigden voor de Dageraad en in 1882 te Parijs, waarheen Dr. Hartogh Heys van Zouteveen, Dr. H. C. Muller en P. C. F. Frowein werden gezonden. In 1883 zou daarop het Congres te Amsterdam worden gehouden.

Dit Congres, voor velen 't glanspunt in de geschiedenis van de Dageraad, heeft veel gerucht gewekt. Het uitvoerigste verslag is te vinden in Recht

⁵ Het Duitse gezegde „Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann gehen“ is afgeleid van een zin uit een drama van Friedrich Schiller. (noot RvE)

door Zee II Jaargang 1883. In dat jaar waren er in Nederland vier bekende verenigingen van vrijdenkers: De Dageraad, de grootste, Humaniteit, de volkomen onbekende, de Vereeniging ter bevordering der Vrije Gedachte in Den Haag, opgericht in 1882 met F. Domela Nieuwenhuis als voorzitter, en Het Vrije Woord te Rotterdam, in 1881 opgericht met W. Meng, G. W. v. d. Voo en J. Hobbel in het Bestuur.

De Dageraad scheen in goede conditie te zijn. Op de meergenoemde jaarvergadering van 9 Juli 1882 waren tot bestuurders benoemd: C. V. Gerritsen, Mej. El. Haighton, Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, B. H. Heldt, J. Hobbel, Dr. A. Kettner, Dr. H. C. Muller, F. Domela Nieuwenhuys, H. F. A. Peypers, J. Schippers, J. J. Severijn, E. Th. Smeets, E. J. van Eldik Thieme, W. F. E. Wijnen en T. v. d. Zee. *) Waarschijnlijk zou niemand er nu meer aan denken om 15 mensen van zoo velerlei richting in één bestuur te willen samenwringen. Men kan er uit

*) Frowein werd 29 Juli en Dr. H. de Vries 23 Sept. '83 in het bestuur gekozen.

[31]

afleiden, hoe men 25 jaar geleden in de Dageraad de plaats zag, waar al wat vooruit wou, samen kon arbeiden. In dezelfde vergadering werd ook een adres in zake kinderarbeid vastgesteld. Ernstige verschillen openbaarden zich bij een oude kwestie, toen Domela Nieuwenhuys den 25en Febr. '83 voorstelde de bepaling op te nemen, dat 'n Dageraadslid zijn kerkgenootschap móest opzeggen, wat verworpen werd en vervangen door de aanneming van een motie, waarin de **wenschelijkheid** werd uitgesproken, dat ieder lid openlijk met de Kerk zou breken. Intusschen werd 4 Maart '83 een adres ten gunste van den leerplicht aangenomen, openbare voordrachten werden met succes gehouden en bij tientallen stroomden de abonné's, maar vooral leden toe, waaronder tal van personen uit den jongen sociaaldemocratischen Bond. Steeds duidelijker begonnen zich de "burgerlijke" vrijdenkersbeweging en de socialistische idem af te teekenen, waarbij de eerste zich als de legitieme voelde.

Op het Congres, dat 31 Aug., 1 en 2 Sept. werd gehouden, botsten ze al op elkaar. De laatste was haar voedsterbeweging over het hoofd gegroeid, zij voelde maar al te goed, dat de geestelijke vrijmaking voeren moest tot strijd voor de stoffelijke emancipatie en nu zaten in het Bestuur van de Dageraad zulke antagonisten, dat het niet uit kon blijven, of een worsteling om de hegemonie moest volgen.

Eenerzijds had men J. Hobbel en Mej. Elise Haighton, anderzijds Domela Nieuwenhuys en Dr. H. C. Muller, die zich in korten tijd tot een zeer vurig sociaal-democraat had ontwikkeld. Hobbel liet in het eind van '83 een

brochure “Socialistisch Onverstand” verschijnen, buitensporig geprezen door Mejuffrouw Haighton.

Veel zaaks was de brochure niet, van veel verstand van het socialisme gaf de schrijver geen blijk en zij bevatte wat persoonlijkheden aan 't adres van D. N., die daarin een heel gezochte aanleiding vond om voor 't bestuurslidmaatschap te bedanken, wat mij toenmaals den indruk gaf, alsof hij er eigenlijk al graag uit

[32]

gewild had en blij was, toen Hobbel hem ongevraagd met zijn tamelijk onbeduidende brochure een stok aan de hand deed.

Dr. Muller volgde hem. Nu moest er een nieuw lid aangewezen worden en in de vergadering van 2 Febr. 1884 werd, buiten de bestuursaanbeveling om, min of meer als protest, J. A. Fortuyn benoemd. Het bestuur nam collectief ontslag en 10 Febr. 1884 had er een zeer rumoerige bijeenkomst van ruim 150 personen plaats. Het bestuur kreeg er z'n zin door de aanneming der volgende motie:

“De vergadering van oordeel, dat de beginselen van de Vrije Gedachte geheel afgescheiden zijn van die van het wetenschappelijk socialisme, meent dat den voor- en tegenstanders daarvan in de Vereeniging gelijke bescherming moet worden verleend. Zij keurt echter ten sterkste af iedere poging om door geweld of door verdachtmaking, het socialisme hetzij te bevorderen, hetzij te bestrijden.”

Domela Nieuwenhuys, Dr. Muller en kort daarna Fortuyn bedankten voor een Vereeniging, die de socialisten “hetzten”.

Nu, na zooveel jaren heeft die heele geschiedenis iets tragikomeks. Die beschuldiging van “hetzerei” was klinkklare onzin, daarentegen was de angst voor, de haat tegen de socialisten belachelijk. Wèl was het nog die jeugdperiode van de socialisten, waarin zij groote dingen meenden te bereiken, als zij vereenigingen “veroverden”. Zij begrepen toen nog niet, dat een verovering bij overrompeling slechts kwijning ten gevolge heeft, wijl de overwinnaar met zijn succes geen raad weet, terwijl elke jonge, radicale beweging als een stuwende minderheid in een vereeniging veel deugdelijker resultaten verwerft. Eerst heel, heel langzamerhand begint men te begrijpen, dat de latente massa desnoods meegetrokken, maar nooit overdonderd moet worden. Van achteren bezien is de gang van zaken dan ook zóó heel goed geweest. Feitelijk heeft het socialisme daardoor veel meer profijt van de Dageraad getrokken.

[33]

Hiermede wordt slechts een feit geconstateerd, niet geschat.

Toch lag er in die botsingen nog wel iets anders óók verscholen, iets van den economischen klassenstrijd. Het was nog in de nadagen van den

bloeitijd van het liberalisme, waarin men vrijelijk alles den toets der kritiek kon aanleggen, waarin mannen van aanzien vóórgingen op den weg van bijbelcritiek c. a.⁶ Maar van één ding moest het vrijdenken afblijven, van den grondslag onzer maatschappij n. l.. Heel wat actieve leden der Vereeniging stonden in latere jaren als verbitterde vijanden tegenover de aanzwellende arbeidersbeweging, die het bekende woord van Bebel in toepassing bracht, zij 't ook niet met klaar bewustzijn:

“Gij hebt ons den hemel hiernamaals ontnomen; nu willen wij hem hier op aarde veroveren.”

Op die oude ledenlijsten zult ge heel wat namen van industrieelen, dokters en advokaten vinden, toen nog jong, sedert rijper en bezadigd geworden!

IX.

Aan het programpunt, vorming van af deelingen, kon nog niet veel gedaan worden. Wel was er in 1883 een commissie van voorbereiding benoemd, doch ruim een jaar later moest die meedeelen, dat haar pogingen vruchteloos waren geweest. Persoonlijk herinner ik mij nog tweemaal een bijeenkomst, bijgewoond door zoowat 10 personen. Trouwens de vele voordrachten en de 2 à 3 algemeene vergaderingen in 't jaar bevredigden de Amsterdammers meer dan voldoende, terwijl de Vereeniging in den Haag ook scheen op te doeken, want in Dageraad '86/'87 deel II bl. 24 worden alleen vermeld in Nederland, de Dageraad en 't Vrije Woord te Rotterdam. Gelijk 't bijna altijd gaat, wanneer in een vereeniging een hevige tweestrijd is uitgevochten, volgt er verslapping op; dit blijkt al dadelijk uit deze nuchtere cijfers: het ledenaantal bedroeg successievelijk op 1 Juli 1884, 85, 86, 87, 88 en 89: 500, 450, 404, 348, 348 en 329, terwijl 't maandschrift in Juli '88 nog

[34]

geen 300 abonneenten telde. Die achteruitgang lag niet aan bestuur of redactie, die inderdaad hard genoeg werkten om hem tegen te houden.

Allereerst valt uit die jaren op te merken, dat na den zoogenaamden “nederlaag” in 1884 aan de socialistten bezorgd, het sociale vraagstuk toch steeds meer naar voren drong. In 1885 betoogde o. a. schrijver dezes, dat een Vrijdenkers-Vereeniging zich met de maatschappelijke vraagstukken moest bezig houden om consequent te blijven aan haar humaniteitsbeginsel en deed in Juli '85 en Juli '86 twee mislukte pogingen om art. 1 der Statuten zoo te doen wijzigen, dat de behartiging van sociale belangen der Vereeniging ook ten plicht werd, zoo ongeveer in den geest als in de

⁶ Met bijbehoren of met bijlagen. (noot RvE)

bondsstatuten van 1870 ook al begrepen was. Er werd toen heel wat gediscussieerd over het al of niet uitsluitend anti-theologisch karakter der Vereeniging, maar niemand trachtte aan te toonen, dat de Dageraad niets anders had te doen dan “den” godsdienst te bestrijden. Zoozeer was men van 't tegendeel overtuigd, dat herhaaldelijk sociaal-economische artikelen een plaats vonden in 't tijdschrift en dat de Redactie in 1886 zelfs schreef, dat allen, die — op welk gebied ook — “vrij”dachten, zich bij ons behoorden aan te sluiten.

Blijkbaar voelde men, dat de uitsluiting van alle actie op sociaal terrein een te grooten kring van personen voor ons gesloten hield.

Geheel in de lijn van dit zoeken naar ruimere aaneensluiting van gelijkstrevenden lag een merkwaardig voorstel van H. J. Uyldert in April 1888; het was in den tijd van het opkomend en steigerend radicalisme in de oude liberale veste van Amsterdam. Hij wilde de Dageraad als zoodanig opheffen, maar door het demissionair bestuur een Radicale Unie doen stichten, omvattende alle mogelijke Vereenigingen, die vooruit wilden. De Dageraad heeft geen reden van bestaan meer, zei hij, wijl zijn taak is vervuld. Het zaad, door hem uitgestrooid, de kweekelingen, door hem gekweekt, vormen thans (1888) den sociaal-democratischen [35]

Bond, de Unie, Algemeen Kies- en Stemrecht, de Werklieden-Vereenigingen. Laten zij alle te zamen vormen één Unie, met behoud van elks volkomen zelfstandigheid, doch alle **gezamenlijk** werkende aan de **geestelijke** verheffing des volks en bestrijding van **kerkelijke** leer en dogma's. Wederom dus hetzelfde federatieplan als van 1858 en 1903, maar toen nog in de door niemand **weersproken** veronderstelling, dat al wat vooruitstrevend dacht op sociaal gebied ook een vijand was van kerkelijke overmacht en sectendwang. Er was reeds iets van dien aard opgericht, het **Sociologisch Genootschap**, dat echter uit vrees voor den gehaten naam van Dageradianen zich **uitsluitend** wilde bezig houden met sociale vraagstukken.

Praktisch was 't denkbeeld van den heer Uyldert niet uitvoerbaar, maar de discussies er over hadden toch ten gevolge, dat het gekrookte riet zich weer ophief en de lust weer wakker werd om nieuw leven in de brouwerij te brengen. In stede van het maandblad feitelijk op te doeken door het een uitgever aan te bieden, werd na verschillend gehaspel een nieuwe Redactie aangesteld van 5 leden: J. v. d. Ende, H. F. A. Peypers, J. G. ten Bokkel, A. H. Gerhard en P. Westra als secretaris, terwijl den administreerenden secretaris een vergoeding van f. 200 werd toegekend. In 1882 was den secretaris van redactie een salaris van f. 800 toegelegd, doch dit was geheel

vervallen, toen een paar jaar later een nieuwe secretaris was opgetreden. Nu opende zich een tijdvak van ± 9 jaar, waarin de Dageraad de meeste actie heeft ontwikkeld en zijn hoogsten bloei bereikte, maar 't is tegelijkertijd het tijdvak, dat voor den buitenstaander het minst te begrijpen is.

Een der eerste pogingen van het nieuwe bestuur was een samensmelting van het Soc. Genootschap met den Dageraad voor te bereiden. In Dec. '88 had er de eerste samenkomst voor plaats, maar het Genootschap weigerde na veel omhaals en is al heel spoedig daarna geheel verdwenen.

[36]

Doch de Dageraad zelf ging zich wel met de sociale vraagstukken bemoeien. Met de Unie belegde ze op 27 October 1888 een meeting voor Landnationalisatie met Flürsheim als spreker, nam deel aan de groote meeting in dien zelfden winter voor de afschaffing van accijnzen, aan de groote Leerplichtmeeting in Frascati, waar Mr. de Kanter optrad (1889). Ze zond in die dagen adressen in zake de Schoolwet, Kerkelijke Hoogleraren, Eedsquaestie. En toch heeft de Dageraad met dit alles maar heel luttel uitgewerkt.

Dat gedoe op sociaal-politiek terrein gaf wel veel gewrijs in de Vereeniging zelf, maar 't had op de publieke markt weinig te beduiden. Zonder haar officieele deelneming was alles evengoed geschied, terwijl ze aan innerlijke kracht er niets door won. Uit niets blijkt dat zoo goed als uit de geweldige mutatie der leden; van de ruim 500 leden, die de Dageraad in 1883 telde, kwamen er in 1889 nog maar een goede 124 op de ledenlijst voor. Waar zooveel mutatie is, ontbreekt innerlijke kracht; in den bloeitijd ging het niet anders, steeds was 't een komen en gaan.

De zeer belangrijke beteekenis van onze Vereeniging in die jaren lag op tweeërlei ander terrein.

Vooreerst als uitgeefster. Dank zij de buitengewone werkkraft, om er maar een paar te noemen, van een J. v. d. Ende en den zeer geliefden schrijfrant van een Peypers en een Ten Bokkel breidde de **lezerskring** van het tijdschrift (zoo al niet het abbonnentental) zich gestadig uit. Maar vooral waren het de kleinere geschriften, die opgang maakten. In de jaren '88—'90 werden uitgegeven de Tegenstrijdige teksten in den Bijbel, Dominé, Pastoor of Rabbi, Mozes of Darwin, Giordano Bruno, Michael Servet, de Scheurkalender; vroeger waren o. a. verschenen Geloofsbelijdenis van een hedendaagsch natuuronderzoeker en later waren het werkjes van Ingersoll als Goden, Voltaire, Vrijheid, Waarheid. In verbazend groote aantallen werden vooral de beide eerstgenoemde werkjes aan den man gebracht en hebben

[37]

heel wat pennen en nog veel meer monden in beweging gebracht.*)

Al wie (vooral in deze dagen) voor fatsoenlijker wou en wil aangezien worden dan “Jan Rap”, geeft zeer af op onze werkjes en schering en inslag waren en zijn nog argumenten tegen ons, de “ongeloovigen” als: “grove materialisten, aanbidders van stof dus ook van de grofst zinnelijke neigingen, ideaal-loozen, onvatbaar om het mooie in eenige religie te zien, naïeve ideologen, die het **denken** voor den oorsprong aller dingen houden” enz. en toch het werkelijke feit is, dat een zeer groot aantal menschen door en na de lezing van zulke werkjes, waardoor hun geloof in de onfeilbaarheid der Heilige Schrift en de onaantastbaarheid aller overige heilige dingen werd ondergraven, **vatbaar** werden om óók de kritiek op de bestaande maatschappelijke heiligheden, als privaatbezit, standenverschil, gezag etc. te verstaan en tot actie tegen die maatschappelijke euvelen in beweging gebracht te worden.

Het voegt te dezer plaats er op te wijzen, dat in tegenstelling van 't aanvankelijk deïsme en religieus agnosticisme der oude Dageraad, de vereeniging in haar bloeitijd 't meest zuiver atheïstisch en materialistisch was, wat heel begrijpelijk is voor ieder, die inzien, dat het massa-denken steeds met sterke schokken gaat. Het steile kerkgeloof moest onder den tweedehandsinvloed van Darwin en den rechtstreekschen invloed van Büchner en Multatuli wel plaats maken voor zijn scherpste tegenstelling, het

*) De groote beteekenis, aan de rol der Vereeniging als Uitgeefster te hechten, wordt door de volgende globale cijfers duidelijk aangegeven. Elders vindt men een uitvoerige lijst der door de Vereeniging uitgegeven geschriften. Hiervan zijn er sedert het nieuwe tijdvak van 1881 meer dan 150000 exemplaren verkocht, waaronder bijvoorbeeld in ronde cijfers: 7000 Büchner “Kracht en Stof”, 10.000 volledige bundels der Tegenstrijdige teksten, 1000 Mozes of Darwin, 5000 Geloofsbelijdenis van den hedendaagschen natuuronderzoeker, 1500 School der Toekomst, 47000 Dominé, Pastoor of Rabbi, 18000 verschillende van Ingersoll als Waarheid, Vrijheid, Voltaire, 16000 Vliegende blaadjes als Hedendaagsche wonderen en Hemelloodsen enz.

[38]

atheïsme. Slechts later, deze tijden zien er het begin van, kan voor het massa-denken het onderscheid verstaanbaar en zichtbaar worden tusschen religieuze stemmingen en behoeften en verouderde, versteende kerkelijke vormen, leeringen en dogma's. Menigeen ziet in deze oogenschijnlijke afzwering van het “Dageradianisme” een herleving voor de Kerk. De toekomst zal wel leeren, dat het ergste voor de Kerk, als machtsinstituut, als geloofsautoriteit, juist dat beschreven “bankroet” van het atheïsme, als gevolg van het leeren verstaan van bovenbedoeld onderscheid, is.

Nu over het andere terrein. Er is al gesproken over de vergeefsche pogingen tot het stichten van plaatselijke afdeelingen. Eerst in 1887 kwam er een in Haarlem, in '89 te Amsterdam, in '90/'91 een te Rotterdam en elk volgend jaar bracht er bij, al vielen sommige weer weg. Zoo was de organisatie der Amsterdamsche leden in 1891 weer opgeheven, totdat in het einde van 1894 de tegenwoordige afdeeling werd gesticht. Die groei blijkt zeker wel uit het ledental van 329 op 1 Juli 1889 tegen 1054 op 1 Oct. 1897 met 11 afdeelingen. In de volgende plaatsen zijn er geweest: Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Arnhem, Den Haag, Groningen, Dordrecht, Gorcum, Utrecht, Nijmegen, Den Helder, Leeuwarden, Sappemeer, Delft, Gouda, Enkhuizen, Leiden, waarvan enkele eerst na '97 zijn opgericht, doch meer dan 11 tegelijk heeft de Vereeniging in feitelijken zin niet gehad.

Alweer dus te veel mutatie. Wat was dan de oorzaak van dien innerlijk veel te wisselvalligen bloei? Voor 't antwoord op die vraag moet men zich herinneren, dat de dagen van '89 tot '98 de tijd was, waarin de socialistische beweging in zeer moeilijke omstandigheden verkeerde. De sterk opkomende anti-parlementaire beweging voedde, maar vooral **werd gevoed** door de dwaas-vijandige houding der overheden.

Nergens bijna konden de socialisten op behoorlijke wijze vergaderen, op verscheidene plaatsen waren er velen, die er tegen op zagen socialist zich te toonen. Voor geen gering gedeelte lag

[39]

hierin de tijdelijke groei van de Dageraad. Deze Vereeniging kon vergaderingen houden en er **alle** onderwerpen laten bespreken, haar afdeelingen boden, zeer tijdelijk wel, en op allerlei plaatsen de geschiktste gelegenheid om vooruitstrevend werkzaam te zijn, zonder juist de socialistische vlag uit te steken. Buitendien waren er natuurlijk vele socialisten, die lid werden of waren, omdat zij in de geestelijke ontvoogding de voorwaarde erkenden tot maatschappelijke ontvoogding.

X.

Intusschen gaf die afdeelingsgroei aanleiding tot innerlijke twisten, die de Vereeniging meer dan iets anders weer zouden doen kwijnen.

Toen n.l. de plaatselijke afdeelingen in het program waren opgenomen, had men een geheel andere voorstelling er van dan in het besproken tijdvak. De bedoeling was alleen in elke plaats groepen van leden aan 't werk te zien, die zouden zorgen voor lezingen en voordrachten, voor de verspreiding van lectuur e. d. De band met de Algemeene Vereeniging werd zelfs zoo los

gevoeld, dat op de Algemeene Vergaderingen aan de afdeelingen als zoodanig hoegenaamd geen invloed was toegekend. Er kwamen slechts leden, met dit natuurlijk gevolg, dat — wijl de Vergaderingen steeds te Amsterdam werden gehouden — de Amsterdamsche leden den meesten “invloed” kregen, terwijl de kas voor een goed deel ten bate van het werken in de hoofdstad kwam, door lezingen, bibliotheek enz.

Met de meer geprononceerd radicaal-politieke neigingen, die in '88 de stuurlied bezielden en onder den invloed van omstandigheden, die — als boven geschetst — het ontstaan van afdeelingen bevorderden, kreeg de Dageraad allengs het karakter van een Bond met een program.

Reeds zeer spoedig was de bepaling gelicht, die ballotage voorschreef, de afdeelingen begonnen rechten te eischen, d. w. z. ze wezen met klem op de schadelijke bevoorrechting der Amster-

[40]

damsche leden, op de noodzakelijkheid om, ten einde met kracht naar buiten te kunnen optreden, meer innerlijke eenheid te scheppen, waarvoor dan noodig ware, dat de Bond slechts uit afdeelingen bestond, geen “algemeene leden” telde en er op de Algemeene Vergaderingen slechts door afgevaardigden werd gestemd, kortom: dat de Bond geheel op de leest werd geschoeid van een politieke partij.

Dit heeft aanleiding gegeven tot heel wat geschrijf, tot heel wat statutenwijzigingen, die in 1895 ons zelfs een zeer ijverigen 1 en secretaris kostten, maar het slot was dan, dat er een soort vergelijk werd gevonden, dat hierop neer kwam: de algemeene leden bleven, de afdeelingen kregen een overwegenden invloed op de vergaderingen, de afdeelingsafdracht aan de hoofdkas werd wel zoo laag gesteld als maar kon, terwijl voorts bepaald werd, dat er in dezelfde plaats maar één Dageraads-afdeeling werd toegelaten, doch dat deze afdeelingen geen bezwarender voorwaarden aan het lidmaatschap mocht verbinden dan in de Algemeene Statuten waren bepaald.

De ervaring heeft wèl geleerd, ook aan de ijverigste voorvechters in die dagen voor zoodanige regeling, dat deze organisatie niet past in het wezen eener vereeniging als de onze, wier hoofdtak dan toch ligt op verstandelijk en ethisch gebied.

In spijt niettemin van zooveel sterielen vereenigingsarbeid is er veel en goed werk gedaan. In 1887 was bij den dood van Multatuli een goede Multatuli-aflevering uitgegeven. In 1892 werd nu een bijzonder goed verzorgd Gedachtenisboek uitgegeven, terwijl ter gelegenheid van Moleschott's 70en verjaardag een mooie aflevering aan hem gewijd werd. Het mooie boek over Twijfel en Zekerheid, de prachtige uitgaaf van Kracht

en Stof bij Büchner's 70en verjaardag, het veel te weinig gewaardeerde werk van Lecky “Het Rationalisme in Europa”, en verschillende kleine geschriftjes zagen alle in die jaren het licht.

In de tweede plaats verdient vermelding het werken van sommige afdeelingen, inzonderheid van Rotterdam, die in de

[41]

eerste jaren van haar bestaan onder mannen als Goudswaard, van Kuykhof, v. Noord en Oliemans verbazende energie aan den dag legde. In de Algemeene Vergadering van 30 Oct. 1892 werd besloten aan deze afdeeling een subsidie van f. 200 te verleen voor de oprichting van een blad, De Vrijdenker geheeten, een subsidie, die eenige jaren achtereen is verleend. In de eerste jaren nam het blad flink toe en geruimen tijd heeft 't heel wat lezers geteld.

XI.

Eene afzonderlijke bespreking mag gewijd worden aan de filantropische bemoeiingen der Vereeniging. De lezer herinnere zich hier de ijdele poging in '56 en '57 voor een “verstootelingengesticht”. Op het Congres van 1869 bracht Stiphout de zaak op nieuw ter sprake, doch nu voor weduwen en weezen van geestverwanten, maar het Congres rekende het nog onder de vrome wenschen. Bij de herleving der beweging in 1875 en 1876 werd het denkbeeld ook weer aangestipt en herhaalde malen was er hier en daar een, die er nog ereis een woordje over zei.

In de Dageraad van 1882 bl. 139 schreef P. J. v. Eldik Thieme een stukje “Een Praktische wenk” getiteld, waarin hij met alle kracht er op aandringt, dat de Dageraad een fonds zou bijeenbrengen om geestverwanten te kunnen ondersteunen en te zorgen voor de opvoeding van kinderen, wier ouders eerlijkheid van beginselen hooger stellen dan winstbejag ten behoeve van hun kroost. Dit had tengevolge, dat de Algemeene Vergadering van 25 Nov. '82 een commissie benoemde voor het uitbrengen van een rapport. Deze commissie bestond uit de H.H. B. H. Heldt, Dr. A. Kettner, C. J. Stiphout, P. J. v. Eldik Thieme en J. Versluys. Op de algemeene vergadering van 27 Mei 1883 bleek deze commissie nog niets gedaan te hebben, doch had de heer v. Eldik Thieme een voorstel ingediend om alvast ieder lid één gulden meer contributie te laten betalen en dan in Juli '84 met een uitgewerkt plan te komen. Veel voelde men er niet voor, doch in

[42]

Juli '84 werd in de Dageraad medegedeeld, dat het Bestuur besloten had

een fonds in het leven te roepen, alleen uit schenkingen en vrijwillige bijdragen samengesteld, ter ondersteuning van vrijdenkers, die elders niet terecht konden komen. Een weinig sympathieke soort van armenzorg dus, beheerd door Frowein, J. J. Severijn en E. Th. Smeets. Ook dit liep op niets uit. In het verslag over 1885/'86 van de hand van Mr. Cosman kon men zelfs lezen, dat zulke dingen bij de algemeene liefdadigheidsvereenigingen behoorden.

In 1887 pakte de heer L. A. Beausar de zaak op nieuw bij de horens en nu goed. Op zijn zeer deugdelijk toegelicht voorstel (zie Dageraad '87/'88 I pag. 324) werd 27 Aug. '87 een commissie benoemd van 3 leden: L. A. Beausar, C. V. Gerritsen en H. J. Uijldert, die er schot achter wisten te zetten.

Dato 1 November 1887 brachten zij rapport uit met een ontwerp-reglement voor een "Ondersteuningsfonds" van de Dageraad (zie Dag. '87/'88 II bl. 91).

In de Algemeene Vergadering van 22 Juli '88 werd 't Reglement definitief vastgesteld, nadat de voorgestelde verplichte bijdrage der Dageraadsleden was verworpen, terwijl niet-Dageraadsleden ook contribuanten konden zijn.

De heer Beausar gaf in Juni '89 een zeer interessant éérste Verslag (zie X jaargang bl. 787), waaruit bleek, dat het begin wel niet schitterend, maar toch niet ontmoedigend was. De jaarlijksche inkomsten beliepen toen $\pm$ f. 500 van 120 contribuanten. Terecht mocht in het Jaarverslag der Vereeniging over 1888/'89 dan ook gezegd worden, dat vooral de heeren Uyldert en Beausar in één jaar tijds hadden weten door te zetten, waar men 30 jaren lang op gehoopt had.

Spoedig echter scheen 't belang van 't fonds te vorderen den band met de Dageraad lossen te maken. Welgezinde geestverwanten waren er wel genoeg, maar die in geen te nauwe betrekking wilden komen met onze Vereeniging en haar antipathieken naam en ter wille van het filantropisch doel besloot men 't fonds een

[43]

eigen bestaan te geven. Den 16en Nov. 1890 werd het gedoopt als Nederlandsch Vrijdenkersfonds, waarvoor 1 Februari 1891 passende Statuten en Reglementen werden samengesteld, waarop 25 Sept. '91 de Koninklijke goedkeuring werd verkregen. De Algemeene Vergadering van de Dageraad benoemde nu alleen nog de kleinste helft van 't Bestuur, welke bepaling ten slotte na eenige jaren ook werd opgeheven.

In dienzelfden tijd valt ook het begin der geschiedenis van de Weezenkas. In den XIVn jaargang Dageraad '91/'92 kwam een artikel voor: "Ook een

weeshuis — maar geen christelijk”, later afzonderlijk uitgegeven als “De School der Toekomst”. Het was de uitvoerige beschrijving van het gesticht Prévost te Cempuis, dat geheel door Vrijdenkers werd bestuurd. De toenemende bloei van de Dageraad en de belangrijke cijfers van kerkloozen, die de volkstelling van '89 had opgeleverd, gepaard aan de wijzigingen in de Onderwijswet, die de subsidie voor bijzondere scholen hadden gebracht, deden al meer en meer het school-vraagstuk ook in onze kringen van den practischen kant bekijken.

Den 29en Oct. 1893 besloot de Dageraad een commissie te benoemen, die liefst in samenwerking met den Bond van Ned. Onderwijzers en afdeeling Amsterdam van Ned. Ond. Gen. een onderzoek zou instellen naar de inrichting en werking van bovengenoemd gesticht ten aanzien van weezenverpleging op rationalistischen grondslag in verband met zoodanige opvoeding in het algemeen. In de Februari-vergadering van 1894 werd de wezenverzorging ook in het Ned. Vrijd. Fonds ter tafel gebracht. Toen nu in het voorjaar van 1894 drie afgevaardigden een persoonlijk onderzoek in Cempuis hadden ingesteld en daar opgetogen van terugkwamen, werd de zaak opnieuw in het Nederl. Vrijd. Fonds gebracht. Oct. 1894 werden H. J. Uyldert en schrijver dezes aangewezen om een plan uit te werken. In Januari 1895 verscheen het zeer uitvoerige Rapport van het onderzoek te Cempuis, onder den titel van de “Alzijdige Opvoeding”. In

[44]

de Februari-vergadering 1895 besloot het Fonds tot voorloopige oprichting en in de vergaderingen van 16 en 23 Februari 1896 werd de Weezenkas definitief opgericht, terwijl zij gerekend werd op 1 Januari 1895 te zijn begonnen. Langzaam maar zeker groeide zij verder aan en op dit oogenblik is de Weezenkas, dochter van het Ned. Vrijd. Fonds, zeker de gezondste en duidelijkste vrucht, die de Dageraadsbeweging in haar 50jarig bestaan heeft zien ontstaan.

XII.

Onder zulke uiterlijk nog al bevredigende toestanden voor de Vereeniging de Dageraad was het niet te verwonderen, dat de behoefte gevoeld werd haar 40jarig bestaan feestelijk te herdenken.

Deze viering vond 4 October 1896 plaats en was na een openingsrede van den Voorzitter, Dr. Hk. de Vries, uitsluitend aan kunstgenot gewijd. De openingsrede (zie Dag. 1896/'97) was in hoofdzaak een overzicht der geschiedenis en eindigde met deze blijde woorden: “Omdat de Vereeniging de Dageraad zich zelve steeds herzien heeft is zij geworden het hoogste

zedelijke lichaam in den lande. En daarom juichen wij bij haar 40jarig bestaan.”

In een feestrede is het gebruikelijk en daardoor dan ook geoorloofd slechts de ideale kanten te bekijken. In werkelijkheid was er in den boezem der Vereeniging een stijgende tweespalt, die zijn groeibodem vond in de sterk uiteenloopende politieke gevoelens, waardoor de Vereeniging onverbiddelijk weer naar beneden zou worden getrokken, een proces, dat buitengewoon snel zou worden bevorderd, toen de socialistische beweging weer ten volle op eigen terrein en onder eigen vlag kon gaan werken.

Daarbij kwam nog een andere omstandigheid. Door de onlogische opvatting die — in de praktijk — door de sociaal-democratische partij aan de leus “godsdiens is privaatzaak” gegeven werd, kon het niet uitblijven of deze partij deed alle moeite om goed te doen uitkomen, dat zij niets gemeens had met de Vrijdenkers,

[45] alias religiebestrijdersbeweging. Het werd mode om den strijd voor de vrije gedachte te beschouwen eenerzijds als een overwonnen standpunt, anderzijds als een gevaarlijke zaak, waarvoor een economische partij zich te hoeden had. Het moet echter ten volle erkend worden, dat de laatste opvatting zeer vergeeflijk is, als men let op welke fanatieke manier door vele socialisten-atheïsten tegen de Kerk, kerkleeraars en den Bijbel in die dagen is losgetrokken.*)

Als regel kan men dan ook aannemen voor de jaren na 1897, dat de sociaal-democraten de Dageraad verlieten en dat er in bleven de anti-parlementairen en anarchisten, de oude socialistenbonders en voorts allen uit andere partijen, die in de geestelijke ontvoogding der massa **bleven** zien een groote kracht en voorwaarde voor de sociale vrijmaking.

Dat waren echter elementen, die zéér uiteenliepen, in vele opzichten elkanders krachten ook zouden neutraliseeren.

Hoe het stond, moge blijken uit de volgende aanhaling uit een artikel van ondergeteekende “Na den Feestavond”. Na herinnerd te hebben aan vroegere pogingen tot samenwerking van alle vooruitstrevenden en een uiteenzetting gegeven te hebben van het arbeidsveld der Vereeniging, schreef ik in Oct. 1896.

Tot agitatorischen arbeid in den engeren zin des woords, tot ijveren voor een of andere bepaalde politieke of economische hervorming, is zij, op zeldzame uitzonderingen na, eigenlijk volkomen ongeschikt. Haar hoofdtaak moet zijn al datgene, wat de kennis bevorderen kan: voordrachten en cursussen, het onderhouden van bibliotheken, de uitgifte van brochures en andere geschriften, terwijl ijverig in het krijt te treden voor alles wat onbekrompen en goed onderwijs in den Staat ten goede moet komen, de openstelling van musea en bibliotheken voor allen, de toegankelijk-making van alle inrichtingen van hooger-en middelbaar

onderwijs voor allen, die er de bekwaamheden voor bezitten, de verdediging der vrijheid van geweten en van gedachten-

*) Na tien jaren tijds is het een soort verpoozing nog eens na te lezen, hoe men in December 1896 in de Nieuwe Tijd en de Sociaal-democraat meende de “vrijdenkers” te moeten beoordeelen.

[46]

uiting, — als de onmiddellijke voorwaarden voor het hoofddoel der vereeniging, als vanzelf tot haar plichten mogen gerekend worden.

Voor een goede vervulling van zoodanige taak is het al van bitter weinig belang of de vereeniging uit enkel leden dan wel uit afdeelingen en leden bestaat, maakt de rechtsverhouding der leden onderling of van de afdeelingen tot het geheel ook al weinig uit, zijn al of niet goede reglementaire verhoudingen hoogstens een nuttig onderwerp voor menschen, die veel van overbodige discussies houden. Heelemaal zonder enkele te schrift gestelde regelingen kan 't natuurlijk niet, al was 't alleen maar om elkander wat in toom te kunnen houden.

Als er echter geen gemeenschappelijk verlangen bestaat om elk voor zich zooveel mogelijk te werken in de richting van de hoofdtaak der vereeniging, dan is al het gehaspel over reglementen, e. d. van nul en geener waarde. Niet in de statuten, noch in pompeus genomen besluiten, noch in radicale moties ligt de kracht onzer vereeniging; zij moet daarentegen gezocht worden in wat elk lid afzonderlijk, wat elke afdeeling op haar terrein, wat het Hoofdbestuur voor het geheel doet, om kennis en ontwikkeling te brengen onder eigen geestverwanten in de eerste plaats, onder de groote massa, buiten ons staande, vervolgens. Het moge voor politieke vereenigingen een levenseisch zijn een zoo sterk mogelijk aaneengesloten geheel te vormen, omdat er van haar slechts kracht kan uitgaan in haar collectiviteit, voor onze vereeniging, het kan niet genoeg herhaald worden, is die aaneengeslotenheid in slechts weinige gevallen een noodzakelijkheid, voor haar hoofdarbeid is zij tamelijk overbodig, dus nutteloos. Hoe meer elk lid in volle overeenstemming met zijn eigen aanleg en vermogens individueel werkt aan de gemeenschappelijke taak: verspreiding van kennis, des te sterker zal de “Dageraad” zijn.

Wanneer in haar boezem echter richtingen met elkander kampen om slechts haar wil en wensch als wetten voor te schrijven aan de andere richting; wanneer de beste krachten verspild worden om “overwinningen” op medeleden te behalen; wanneer geestverwanten de houding van vijanden tegenover elkaar aannemen, dan moge de vereeniging op die zeer luidruchtige manier toonen, dat zij niet dood is, maar dan leeft ze niet. En het gevolg er van zal zijn, dat zij van het zoo eervolle maar moeilijke standpunt, leidster voor den verstandelijken vooruitgang te zijn, ondanks zich zelve afvalt en een doodgewoon, inwendig zeer rumoerig-kibbelachtig politiek vereeniginkje wordt.

Laat ons hopen, dat het nog niet op den weg van 't noodlot ligt, om het zoo ver te laten komen.

Na het hoogtepunt op 1 Oct. 1897 begint de taning, doch een-

[47]

voudig door het afvallen der afdeelingen. Vele van hare leden waren vroeger algemeene leden geweest, maar bleven, als de afdeeling afstierf, dan ook maar voor goed weg. Teekenend is het, dat die taning ingeleid

werd door een der schitterendste Algemeene Vergaderingen, de eerste, die buiten Amsterdam werd gehouden, n.l. in 1897 te Utrecht.

Daar kwam het tot volle duidelijkheid, dat onze Vereeniging op andere leest moest geschoeid zijn dan een politieke partij. De afdeeling Arnhem voelde zich bezwaard door het algemeene voorschrift, dat ballotage verbood. Nadien kwam op elke Algemeene Vergadering (Rotterdam 1898, Den Haag 1899) dit belemmerende keurslijf in anderen vorm ter sprake. De verplichte minimumcontributie, de verplichte afdracht aan de hoofdkas, het verbod om meer dan één afdeeling in dezelfde plaats te hebben, deed successievelijk afdeelingen en met haar ook algemeene leden afvallen, zoodat eindelijk in October 1900 het Hoofdbestuur voorstelde de afdeelingen op te heffen en dus terug te keeren tot het oudste stelsel. Dit werd verworpen, maar de toestand werd er niet beter op. Van de 1054 leden op 1 Oct. '97 was de sterkte op 1 Oct. '99 661 leden plus 2 twijfelachtige afdeelingen, 1 Oct. 1900 601 leden in 5 afdeelingen en 1 Oct. 1901 544 leden.

Inmiddels was in 1898 het Tijdschrift opgeheven, nadat in 1896 ondergeteekende de redactie alleen op zich had genomen en daarbij 't vermoeden uitsprak, dat hij er de doodgraver van zou worden, welke profetie uitkwam. Het Rotterdamsche blad “De Vrijdenker” was echter ook sterk achteruitgegaan en zijn doodsklokje scheen ook spoedig te slaan. Maar als zooveelste herhaling der geschiedenis, wilde de Vereeniging toch een blad hebben en op 1 Juli 1899 begon de Vrijdenker, omgedoopt in “De Vrije Gedachte” haar loopbaan, die tot heden nog niet is afgebroken, zelfs houdt zij zich nog tamelijk constant.

Als een herhaling van 1875 besloot de Vereeniging in 1901 een Manifest uit te geven in samenwerking met Weezenkas en Ned. Vrijd. Fonds. In 10.000 exemplaren werd dit Manifest oor-
[48]

deeltkundig verspreid, wat 't gevolg had, dat 1 Oct. 1902 er 613 leden waren in 6 afdeelingen en 600 abonnés, 1 Oct. 1903 geklommen tot 653 en evenveel abonnés, wat 1 Oct. 1904 weer gedaald was tot 500 leden + 1 twijfelachtige afdeeling en op ons gouden feest tot 496 leden in 2 afdeelingen.

De historisch hoogst gewichtige voorvallen in het voorjaar van 1903, bekend als de stakingsbeweging, speelden ook een rol in onze Vereeniging. Het brute régime van Kuyper, de brutaal-grove wijze, waarop deze ongemijterde paus, steunende op de macht der clericale partijen, optrad, deed het sluimerend anti-clericalisme weer met groote kracht in de massa ontwaken. De remmende macht der Kerk was zoo duidelijk in het licht

getreden, dat de afdeeling Amsterdam de gelegenheid gunstig meende om de vakbeweging rechtstreeks bij De Dageraad te betrekken. Ze beriep een vergadering in het begin van Juli 1903, waarvan een zeer uitvoerig verslag verscheen in de Vrije Gedachte van 18 Juli 1903 no. 212. Tien vereenigingen hadden aan de uitnoodiging gevolg gegeven. Op deze bijeenkomst werden na allerlei discussies twee vraagpunten in stemming gebracht:

1°. “Acht men 't goed, dat vakvereenigingen als zoodanig mededoen aan een anti-kerkelijke actie?” Met algemeene stemmen ontkennend beantwoord.

2°. “Acht men het gewenscht, dat geestverwante leden van verschillende vakvereenigingen zich groepeeren tot clubs tot de bevordering van kennis en ontwikkeling op elk gebied?”

Met algemeene stemmen bevestigend beantwoord.

Hiermede was de ware verhouding voortreffelijk geteekend, terwijl de mogelijkheid scheen geopend, dat er clubs en vereenigingen zouden ontstaan, die het Vrije Onderzoek zouden willen bevorderen, zonder zich speciaal te stellen op den bodem van De Dageraad.

Onder den invloed van dergelijke verwachtingen bracht het Hoofdbestuur in de November-vergadering 1903 de federatie-idee volledig uitgewerkt weer ter tafel, waar ze in zeer gewijzigden

[49]

vorm (er was nóg niet genoeg ervaring opgedaan!) werd aangenomen. Met veel vertrouwen op een goede uitkomst werd de uitvoering niet op touw gezet, maar de beweging, die aan het Internationaal Congres te Rome in 1904 voorafging, 't klimmend ongenoegen door de Kuyperiaansche regeering gewekt, een zeer interessante bijeenkomst op 20 Aug. 1904, met buitenlandsche geestverwanten ter gelegenheid van het Socialisten-Congres, waarvan uitgebreid verslag in De Vrije Gedachte, no. 270, prikkelden tot inspanning. In Sept. 1904 had te Utrecht een bijeenkomst plaats, die zeer goed slaagde, maar daarna raakte de belangstelling geheel achterop, en op de jaarvergadering van Juli 1906 moest verklaard worden, dat het plan geheel was mislukt.

Uit dit relaas was al af te leiden, dat in de laatste jaren de Vereeniging naar buiten weinig van zich had laten hooren. Toch had zij werkelijk niet stil gezeten. Jaren achtereen reeds hadden Hoofdbestuur en afdeeling Amsterdam te zamen in den winter Zondagmorgen-lezingen georganiseerd, die men nog steeds als een succes mag beschouwen, terwijl sedert 1902 op den geboortedag van Multatuli vrij geregeld en op verscheidene plaatsen uitstekend geslaagde Multatuli-avonden zijn gehouden. In Dordrecht, Den

Haag, ook in Haarlem, soms in Rotterdam en Groningen is dit voorbeeld en in den regel met goed succes gevolgd. Personen van verschillende richting met zeer uiteenlopende onderwerpen traden daarbij op en 't valt moeilijk te ontkennen, dat De Dageraad daarin haar nuttigste werk doet, volkomen in de lijn van haar geschiedenis.

Zoo is dus de stand van zaken bij ons gouden feest: een beeld van groote versnippering van krachten met een niet te loochenen gevoel van uitgediendheid naast een levenskrachtig Ondersteuningsfonds en Weezenkas. Er bestaan thans in Nederland ongeveer 15 vereenigingen op het gebied der Vrije Gedachte, Kracht tot federeeren met openstelling der deuren voor alle vereenigingen, die óók op ander gebied werkzaam zijn, bestaat

[50]

er oogenschijnlijk niet. Stel daartegenover het feit, dat sedert de geboorte van onze Vereeniging de volkstellingen van 1859, '69, '79, '89 en '99 achtereenvolgens de volgende cijfers van kerkloozen gaven: 1000, 2700, 12250, 66000 en 115000, waaronder zich in 1899 dan toch stellig 40000 volwassenen zich bewust uitgesproken hebben tegen elk kerkgenootschap.*)

Er zal wel niemand zijn, die in deze stijging niet voor een groot deel de werking van De Dageraad ziet, vooral van haar arbeid op schriftelijk gebied, hoe zwak ze dan ook steeds als Vereeniging zich heeft getoond. Heeft zij nog een toekomst of zal haar 50jarige herdenking ook haar uitvaart zijn? Waarschijnlijk denkt het gros onzer lezers, dat zij nu ook wel zachtkens ter ziele kan gaan.

XIII.

In het standaardwerk over de geschiedenis van 't socialisme en de socialisten van Prof. Quack komt evenmin iets voor van het verband tusschen 's menschen wereld- en levensbeschouwing en zijn maatschappelijk streven. Dat iemand belangrijke evoluties op één gebied van zijn geestesleven ondergaat, zonder dat die haar oorsprong of uitwerking vinden in **het geheel** van zijn geestesleven schijnt een waarheid, die door de historici nog heel weinig wordt begrepen.

Uit het voorliggende historische overzicht is al genoegzaam af te leiden van hoe grooten invloed de diep-ingrijpende wijzigingen op godsdienstig gebied geweest zijn op het sociaal-economisch denken. Te grappiger doet daarom de steriele klacht aan, op een predikanten-vergadering geuit:

“Was nu het socialisme eens gepropageerd door andere voormannen, door

de moderne predikanten van voor 15 jaren, dan zou de godsdienst daar zeer zeker wel bij gevaren zijn en

*) Voor Amsterdam alleen waren deze cijfers: 591, 343, 1155, 6993 en 30157.

[51]

waren vele Friesche arbeiders godsdienstig gebleven.” (“Het Volk”, 9 Aug. 1906.)

Alsof het mogelijk ware, dat “modernen” in de historische beteekenis van het woord, ooit het initiatief tot groote hervormingsbewegingen hadden **kunnen** nemen. Men lette eens op dit beteekenisvolle feit in de geschiedenis, dat het modernisme in de Kerk steeds parallel is gegaan met het liberalisme in de maatschappij, d. w. z.: de absoluut consequente, de hardvochtigste doorvoering van het kapitalistisch stelsel, van het “laissez faire” en der “vrije concurrentie” vond in de moderne Kerkleer de denkbaar minste belemmering.

Uitzonderingen daargelaten is de groot-industrieel, de grootkapitalist, de groot-handelaar (niet de groot-grondeigenaar in feodalen zin) het type geweest van den “verlichten” liberaal, totdat de opkomende, dreigende arbeidersbeweging weer naar het “geloof” deed grijpen als den orde-bewarenden Schutsengel.

Er is reden voor dit alles. Het protestantisme en daardoor het katholicisme mochten zich genoegzaam aangepast hebben aan hun maatschappelijk milieu om de noodige goddelijke wijding te geven aan de nieuwere gezagsverhoudingen in de maatschappij, waarin een opkomende derde stand feodale en kerkelijk-hiërarchische voorrechten wilde doen vervangen door die van het simpel kapitaal-bezit, aan de onbelemmerde toepassing van een economisch stelsel, welks shibboleth luidt: “de eene zijn dood is den ander z'n brood” legt het echte bijbel-geloof toch nog te veel klemmen in den weg. Het 19e eeuwsh liberalisme — al was het dan ook de uiterste toespitsing van dezelfde kapitalistische ontwikkeling, die door en onder de Hervormde leer sedert een paar eeuwen tot bloei is gekomen — kon niet tieren in een geestelijk milieu, welks mond-symbool in elk geval nog was: de Zone Gods, de Verlosser des Menschen, in armoede geboren, waarin als ergste godslastering nog altijd gold de honende vraag Kaïn's “Ben ik dan mijns broeders hoeder?”

De moderne leer was onverbiddelijk noodzakelijk, door de

[52]

wegdoezeling van een persoonlijk heerschend God, het vrijlen van alle Bijbelgebod en de volkomen opheffing van individueele verantwoordelijkheid jegens een Groot-Alboekhouder van 's mensen

handel en wandel, om den “liberaal” de zedelijke vrijmoedigheid bij te brengen voor de bezwarenlooze doorvoering van het zuivere kapitalisme. Doch het modernisme bleef zich hullen in den oud-christelijken mantel, het bleef zich bedienen van de christelijke woordenkeus en, terwijl het aan 't christendom kern en pit ontnam, deed 't alle mogelijke moeite om te doen aannemen, dat 't niets anders dan het oude geloof was gebleven, slechts een beetje vervormd.

Het lag daarom in de natuur, niet van het modernisme als zoodanig, maar van het maatschappelijk stelsel **waaronder** en **waarvoor** het zoozeer tot bloei moest komen, dat het meerendeel der modernen juist zoo fel tegen het socialisme zijn opgetreden. Wat wonder! Eenerzijds de godsdienstige rechtvaardiging en idealiseering van het individualisme tegenover anderzijds het socialisme, dat ik zou willen noemen de zuiver maatschappelijke religie.

Geweldige sociale hervormingen kunnen ook nooit het werk zijn van “halven”, maar van vurige, alles verzettende ijveraars, van zeloten in welke richting dan ook, en de geschiedenis geeft op deze stelling haar sanctie door de opteekening van dit honderden malen herhaalde feit, dat maatschappelijke beroeringen óf het werk waren van secten, die in onhandelbaren eenvoud de strikste toepassing van het oer-christendom verlangden óf — van wie lijnrecht tegenover het heerschende geloof zich plaatsten.

Niets gaat echter in de wereld langs zuiver rechte lijnen. Onder den overstelpenden drang der zelotische beweging worden ook “halven” meegesleept en dezen trachten dan de niet meer af te wijzen nieuwe denkbeelden weer in overeenstemming te brengen met oude vormen, terwijl die zelotische beweging juist

[53]

haar aanvangspunt had gevonden in de volkomen verwerping dezer oude denk- en gevoelsvormen.

Niettemin gaat deze oogenschijnlijke reactie toch het meest ten koste van die oude vormen zelf. Ze leveren een ietwat aandoenlijk gezicht, de wanhopige pogingen van socialistische predikanten bijvoorbeeld om zich zelve wijs te maken, dat hun religieuze voorstellingen dezelfde zijn als van der orthodoxen geloof, een honderd jaar geleden.

Ook de inderdaad beminnelijke levensvisie dezer predikanten is voor een groot deel het gevolg, zij 't dan 't reagerend gevolg van den aan de Kerk vijandigen grondslag der groote socialistische beweging. Hierop past dan ook een gelijksoortige redeneering als zooeven op de moderne Kerkleer. Het socialisme, als zoodanig, is niet godsdienstig, maar de groote

voorwaarde voor den groei der socialistische idee was de loswording der massa van het Kerkgeloof, van godsdienst in den en geren zin des woords. Dit onderlinge verband met de daaruit voortvloeiende wisselwerking niet te zien, is een gebruikelijke fout, een fout, die ook door vele vrijdenkers wordt begaan. “Vrijdenken”, zoo schreef ik eens, “is een methode, niet een resultaat van denken”. De vrijdenker, als zoodanig, komt niet tot een vooruit vast te stellen politiek of economisch princip; maar wanneer hij zich eerlijk toelegt op onbevooroordeeld denken, wanneer hij elke openbaring en elk gezageischend dogma verwerpt, dan wordt hij vatbaar, vatbaarder dan ooit voor den invloed der maatschappelijke verschijnselen en feiten op zijn levensrichting.

Zoowel ervaring als overdenking voeren dus tot de conclusie, dat de bevordering van het vrije denken een hoogst belangrijke factor voor groote maatschappelijke hervormingen is, mits dat vrije-denken niet simpel tot anti-theologie voert, niet uitsluitend op kerkelijke dogma's zich richt. Toch is nog steeds het Kerkgeloof met heel z'n nasleep van gezags-dogmas een der grootste belemmeringen voor werkelijk

[54]

vrij onderzoek, en 't is dus waarlijk geen wonder, dat een beweging voor vrije gedachte bij voorkeur daartegen haar aanvallen richt.

Maar.... het wordt niet geveld door moties of vergaderings-besluiten, door eenige partij-actie van welken aard ook.

Geestelijke vergroeiing geschiedt voor elk individu door hem zelf, nooit door een ander, die in het gunstigste geval slechts aanleiding kan zijn tot nadenken.

Waarin bestaat dus de taak eener vrijdenkers-corporatie? De verloopende 50 jaar hebben getoond, waarin de eigenlijke kracht lag, en die ervaring geeft het antwoord. Geen ander dan stof geven tot overdenking, prikkelen tot onderzoek, tot studie, gelegenheden scheppen tot kennis verkrijgen en kennis verwerken, in één woord: een vereeniging als De Dageraad moet zich een ethische, een opvoedende taak stellen, of ze is niets.

Geschriften verspreiden, die tot nadenken prikkelende lectuur bevatten, die alle vraagstukken onbevangen behandelen, d. i. van alle kanten bekijken; lezingen organiseeren, waarin zoowel de behoeften van het volkomen modern gemoedsleven als de honger naar waarachtige geestelijke ontwikkeling bevrediging vinden; studieclubs bevorderen, waarin rustige gedachtenwisseling en zelfoverdenking het noodige tegenwicht bieden aan de overigens zoo noodzakelijke zelotische opwinding van het publieke leven, ziedaar een werkkring, die eer te zwaar dan onvoldoende zal worden geoordeeld.

Aan die taak zal gearbeid worden: door De Dageraad nog lange jaren, als zij, haar roeping goed inziende, zich er verder voor organiseert en voorbereidt; door eenige andere corporatie in de toekomst, als onze Vereeniging zich blijft verloop in een volkomen ongeschikt partijgareel. De noodzakelijkheid van een gareel betwist ik niet voor een economische of politieke partij, die tastbare resultaten bereiken wil; er zijn echter moreele gevaren verbonden aan alle gareel-discipline; deze worden door niets zoo goed geneutraliseerd, als het zich vrijelijk leeren bewe-

[55]

gen op ethisch en verstandelijk terrein in een daarvoor passende omgeving. In die richting ligt m. i. de toekomst van De Dageraad, in de richting reeds herhaalde malen in onze Vereeniging als goed geprezen: in 1858, 1869, 1879, 1889 en nu nog in 1903.

Amsterdam.

A. H. GERHARD.

[56]